

ČÁST III

Disciplína

Podívejme se na ideální postavu vojáka, tak jak byla popisována ještě na počátku 17. století. Voják je především někdo, koho lze již z dálky rozeznat; nese určité znaky: přirozené znaky své zdatnosti a odvahy a také znamení své cti; jeho tělo je vývěsním štítem síly a udatnosti; a ačkoli je pravda, že se musí postupně naučit zacházení se zbraněmi – v podstatě se tomu učí až v boji –, manévry jako pochodování či postoje jako držení hlavy jsou z velké části projevem tělesné rétoriky cti: „znamení pro rozpoznání těch nejzpůsobilejších pro toto povolání jsou znamením živých a bystrých lidí, hlava vztyčená, vyklenutý hrudník, široké plece, dlouhé paže, silné prsty, malé břicho, mocná stehna, štíhlé nohy a suchá chodidla, neboť muž takové postavy nemůže zklamat ve své mrštnosti a síle“; stane-li se píkařem, voják „bude muset při pochodování držet krok, aby budil dojem takové gráciéznosti a vážnosti, jak by jen bylo možné, neboť píka je ctihodná zbraň, jež si zaslouhuje, aby byla nošena směle a důstojně“.¹⁾ V druhé polovině 18. století se voják stává věcí, která se vyrábí; z neforemného těsta, z nevhodného těla je vyráběn stroj, jehož je třeba; krok za krokem jsou opravovány postoje; vykalkulované donucení zasahuje pomalu každou část těla, ovládá je, podrobuje si celek, činí jej nepřetrži-

1) L. de Montgommery, *La Milice française*, vydání z roku 1636, s. 6 a 7.

tě disponovatelným a v tichosti se proměňuje v automatismus návyků; z muže je tu zkrátka „vypuzen vesničan“ a je mu dodán „duch vojáka“.²⁾ Rekruti jsou vedeni k tomu, aby „nosili hlavu hrdě vztyčenou; aby se drželi zpřímá, aniž by se hrbili, aby zatáhli břicho, aby vypjali hrud' a srovnali záda; a konečně, aby v tom získali návyk, zaujímají tuto pozici, když stojí opření o zeď tak, že se jí dotýkají patami, lýtky, rameny a pasem stejně jako hřbety rukou, když jsou jejich paže obráceny vně, aniž by se odchýlily od těla... Rovněž tak by se měli učit, aby nikdy neupírali oči k zemi, nýbrž je směle zaměřili na ty, kdo procházejí kolem... aby spočinuli nehnutě v očekávání rozkazu, bez pohybu hlavy, rukou či nohou... a konečně, aby pochodovali jistým krokem, s napjatými koleny a stehny, se skloněnými a ven vytočenými špičkami.“³⁾

Během klasického věku tak došlo k objevu těla jako objektu a terče moci. Snadno bychom našli znaky této velké pozornosti věnované tělu – tělu, jímž se manipuluje, jež se tvaruje, jež se cvičí, jež poslouchá, jež odpovídá, jež se stává obratným či jehož síly se rozmnožují. Veliká kniha Člověk-stroj byla psána současně ve dvou zápisech: v anatomicko-metafyzickém, jehož první stránky napsal již Descartes a v němž pokračovali lékaři a filozofové; a v technicko-politickém, který byl sestaven z celého souboru vojenských, školských, nemocničních nařízení a empirickými a promyšlenými metodami kontroly a nápravy činností těla. Dva zápisy, jež jsou dostatečně odlišené, protože zde šlo o podřízení a využití, tam o fungování a výklad: tělo užitečné a tělo poznatelné. A přesto tu byly body, v nichž se protínala. *L'Homme-machine* [Člověk-stroj] od La Mettriea je současně materialistickou redukcí duše a obecnou teorií výcviku, v jejímž centru vládne pojem „poslušnosti“, jenž připojuje k analyzovatelnému tělu tělo

2) Nařízení z 20. března 1764.

3) Tamtéž.

manipulovatelné. Poslušné je takové tělo, které může být podřízeno, které může být využito, které může být transformováno a zdokonaleno. Proslulé automaty tak na druhé straně nebyly pouze způsobem, jak ilustrovat organismus; byly to rovněž politické loutky, zmenšené modely moci: Friedrich II., svědomitý král malých strojků, dobře vycvičených regimentů a dlouhých cvičení, byl jimi posedlý.

Co je na těchto schématech poslušnosti, jimž věnovalo 18. století takový zájem, nové? Jistě to nebylo poprvé, kdy se tělo stalo objektem tak panovačného a dotěrného obklíčení; v celé společnosti je tělo polapeno uvnitř příliš těsných mocí, které mu ukládají omezení, zákazy či povinnosti. V těchto technikách je nicméně několik nových momentů. Především rozsah kontroly: nešlo o to zacházet s tělem vcelku, v hrubých rysech, jako kdyby bylo nedělitelnou jednotou, nýbrž zpracovat jej v detailu; vystavovat jej mírnému donucení, zajišťovat jeho ovládání na samé rovině mechaniky – pohyby, gesta, postoje, rychlost: infinitezimální moc nad aktivním tělem. Dále předmět kontroly: ta se netýká nebo se již netýká význačných prvků chování či jazyka těla, ale ekonomie, efektivity pohybů, jejich vnitřní organizace; nátlak míří spíše na síly než na znaky; jediná ceremonie, která má doopravdy význam, je ceremonie výcviku. A konečně modalita: ta zahrnuje nepřetržité, soustavné donucování, které bdí spíše nad postupy činnosti než nad jejich výsledky a které se provádí podle kodifikace, jež rozčleňuje co nejjemněji čas, prostor, pohyb. Tyto metody, které umožňují pečlivou kontrolu tělesných činností, které zajišťují nepřetržité podrobování jeho sil a uvádějí je do vztahu poslušnosti-užitečnosti, můžeme nazvat „disciplíny“. Mnoho disciplinárních procedur již dávno existovalo – v kláštrech, v armádách i v dílnách. Avšak během 17. a 18. století se disciplíny staly obecnými formami ovládání. Odlišovaly se od otroctví, protože se nezakládaly na vztahu přivlastnění těla; elegance disciplín

ny spočívá právě ve faktu, že se obejde bez toho nákladného a násilného vztahu při dosahování přinejmenším stejného množství užitečných výsledků. Odlišovaly se rovněž od služebnictví, které je v neustálém, všeobecném, masivním, neanalytickém, neomezeném vztahu ovládnutí, jež se ustavuje ve formě jedinečné vůle pána, jeho „rozmaru“. Odlišovaly se od vazalství, jež je vysoce kodifikovaným, nicméně odtažitým vztahem podřízenosti, který směřuje méně k tělesným činnostem a spíše k výsledkům práce a k rituálním znakům poslušnosti. Odlišovaly se i od asketismu a „disciplín“ klášterního typu, jejichž funkcí bylo zajišťovat spíše odevzdání se než zvyšování užitečnosti a které, ačkoli v sobě zahrnovaly poslušnost druhému, měly za svůj hlavní cíl panství jednoho každého nad svým vlastním tělem. Dějinný moment disciplín byl moment zrodu umění lidského těla, které neusilovalo pouze o zvýšení jeho zručnosti, ani jen o upevnění podřízenosti, nýbrž o formování vztahu, jenž v samotném svém mechanismu činí tělo o to poslušnější, o co je užitečnější a naopak. Formuje se také politika různých donucení, která spočívají v zpracování těla, v prokalkulované manipulaci jeho prvků, jeho pohybů, jeho chování. Lidské tělo vstupuje do mašinerie moci, která jej prohledává, rozmontovává na části a znovu skládá. Tak se rodí „politická anatomie“, která je právě tak „mechanikou moci“; ta definuje, jak lze působit na tělo druhých nikoli pouze proto, aby dělali to, co se od nich žádá, ale proto, aby jednali tak, jak se po nich chce, spolu s technikami, jimiž se určuje rychlost a účinnost. Disciplína tak vyrábí podřízená a vycvičená těla, těla „poslušná“. Disciplína síly těla zvyšuje (v ekonomickém smyslu užitečnosti) a tytéž síly zmenšuje (v politickém smyslu poslušnosti). Jedním slovem: rozpouští moc těla; na jedné straně přetváří jeho „způsobitost“, jeho „kapacitu“, jež se snaží posílit; na straně druhé převrací jeho energii, sílu, již by mohlo vyvíjet, a uvádí je do striktního vztahu podrobení. Jestliže ekonomické vykořisťo-

vání separuje pracovní sílu a výsledek její práce, můžeme říci, že disciplinární donucení ustavuje v těle donucovací spojení mezi zvyšováním způsobilosti a růstem ovládnutí.

„Vynalezení“ této nové politické anatomie by nemělo být chápáno jako nějaký náhlý objev. Spíše šlo o množství často drobných procesů rozličného původu a roztroušeného výskytu, které se protínají, opakují se, napodobují se, vzájemně se podporují, rozdělují se podle oblastí svého použití, přibližují se a vykreslují postupně náčrt obecné metody. Velmi brzy je lze též nalézt při práci na nižších středních, o něco později i na základních školách; pomalu vstoupily do prostoru nemocnice; a v několika desetiletích přebudovaly vojenskou organizaci. Někdy cirkulovaly velice rychle od jednoho bodu k jinému (mezi armádou a technickými školami či mezi středními školami a gymnázii), někdy pomalu a mnohem diskrétněji (základní militarizace velkých dílen). Pokaždé či téměř pokaždé se vnucovaly jako odpověď jistým požadavkům dané situace: tu průmyslové inovaci, tam novému vzplanutí jistých epidemických nemocí, jindy vynálezu pušky či vítězství Pruska. To jim nebránilo, aby se úplně vписovaly do obecných a zásadních transformací, jež bude nyní třeba pokusit se odhalit.

Nejde tu o snahu napsat dějiny rozličných disciplinárních institucí, v nichž by každá z těchto institucí měla své jedinečné místo. Jde spíše jen o to odhalit na základě řady příkladů některé základní techniky, jež se, jedna za druhou, rozšířily nejsnadněji. Vždy puntičkářské, často drobné techniky mají přesto svůj význam: proto, že definovaly určitý druh podrobného politického pohlcení těla, novou „mikrofyziku“ moci; a proto, že od 17. století zasahovaly neustále čím dál tím rozlehlejší oblasti, jako by směřovaly k naprostému pokrytí celého společenského těla. Malé lsti vybavené velkou mocí rozptýlení, subtilní, zdánlivě nevinná, avšak hluboce podezřelá uspořádání, dispozitiv, které se podřizovaly nepřiznaným

ekonomickým vlivům či které prosazovaly nízké formy donucení – to byly nicméně momenty, jež s sebou přinesly na prahu dnešní epochy proměnu trestního systému. Jejich popsání bude vyžadovat, abychom setrvali u detailů a věnovali pozornost maličkostem: pod těmi nejmenšími figurami je třeba hledat nikoli smysl, nýbrž předsudek; je třeba je klást jinam nejen ze solidarity k jistému způsobu fungování, ale kvůli koherenci jisté taktiky. Jsou to lsti ani ne tak z toho významného důvodu, že pracují ve spánku a dávají smysl bezvýznamnému, nýbrž pro svou pozornou „zlomyslnost“, jež do všeho strká nos. Disciplína je anatomií politického detailu.

Abychom se vyvarovali netrpělivosti, vyslechněme si nejprve maršála de Saxe: „Třebaže ti, kdo se zaobírají detaily, bývají pokládáni za lidi omezené, přesto se mi zdá, že tato část věci je podstatná, neboť je základem, a není možné vybudovat jakoukoli stavbu ani stanovit kteroukoli metodu, aniž bychom k tomu znali principy. Nepostačuje k tomu mít smysl pro architekturu. Je nutné vědět, jak se tesají kameny.“⁴⁾ Je třeba napsat celé dějiny tohoto „tesání kamenů“ – dějiny utilitární racionalizace detailu v morálním účetnictví a politické kontrole. Neuvedla ji klasická doba; ta ji pouze urychlila, změnila její škálu, dala jí přesné nástroje a snad pro ni našla i jisté ozvěny v počtu nekonečně malých veličin či v popisu nejjemnějších charakteristik bytostí přírody. V každém případě byl „detail“ již po dlouhou dobu kategorií teologie a asketismu: každý detail je tu důležitý, neboť v božím pohledu není žádná nekonečnost více než detailem, ale současně není nic natolik malé, aby to nebylo stvořeno z vůle některého z jeho jedinečných prání. V této dlouhé tradici vznešenosti detailu se bez obtíží ukládala všechna pedanterie křesťanské výchovy, školské či vojenské pedagogiky a konečně i všechny formy výcviku. Disciplino-

4) Maršál de Saxe, *Les Rêveries*, 1756, díl I, Předmluva, s. 5.

vanému člověku stejně jako člověku opravdově věřícímu není žádný detail lhostejný, avšak méně pro smysl v něm skrytý, a spíš pro prostředek, který v něm nachází moc, již chce uchopit. Charakteristický je onen veliký hymnus věnovaný „malým věcem“ a jejich věčné důležitosti, pronášený Jeanem-Baptistem de La Salle v jeho *Traité sur les obligations des frères des Écoles chrétiennes* [Pojednání o povinnostech bratří v křesťanských školách]. Mystika každodennosti se tu spojuje s disciplínou nepatrnosti. „Jak nebezpečné je přehlížet malé věci. Rozjímání je dostatečně utěšlivé pro duši, jako je ta má, tak málo vhodná pro velké činy, pomyšlení, že věrnost malým věcem nás může, nepostřehnutelným pochodem, povznést k nejvznešenější svatosti: neboť malé věci pohybují věcmi velkými... Malé věci – řekne se, můj Bože, že naneštěstí můžeme pro tebe konat jen tak velké věci, jací jsme my, stvoření to slabá a smrtelná. Malé věci – jestliže se velké věci samy nabízejí, jak bychom je měli činit? Nedomníváme se snad, že jsou nad naše síly? Malé věci – a co když je Bůh vyslyší a přijímá je tak jako i věci velké? Malé věci – zakusili jsme je někdy? A lze je posuzovat dle zkušenosti? Malé věci – jsme tedy zajiště vinni, jestli vidouce je takovými je odpíráme? Malé věci – jsou to nicméně ony, co nakonec utvářelo velké světce! Ano, malé věci – avšak velké pohnutky, velké city, velké zanicení, velký zápal a následně velké zásluhy, velké poklady, velké odměny.“⁵⁾ Podrobnost nařízení, malicherný dohled inspekcí, podřízení kontrole i těch nejmenších součástí života a těla brzy poskytnou v prostředí školy, kasáren, nemocnice či dílny laický obsah, ekonomickou či technickou racionalitu tomuto mystickému kalkulu nekonečně malého počtu. A „Dějiny detailu“ osmnáctého století, mající ve znaku Jeana-Baptistu de

5) J.-B. de La Salle, *Traité sur les obligations des frères des écoles chrétiennes*, vydání z roku 1783, s. 238–239.

La Salle, lehce se dotýkající Leibnize a Buffona, jdoucí přes Friedricha II., vedoucí napříč pedagogikou, medicínou, vojenskou taktikou a ekonomikou, by nás musely dovést až k člověku, který snil na konci století o tom, že bude novým Newtonem, nikoli Newtonem nekonečností nebes či planetárních hmot, ale Newtonem „malých těl“, drobných pohybů, nepatrných činů; k člověku, jenž odpověděl na Mongeho poznámku („Existuje jen jeden svět, který je třeba objevovat.“): „Co jsem to zaslechl? A co svět detailů, kdo o něm někdy nesnil, o tomto jiném světě? Já v něj věřím od svých patnácti let. Od té doby jsem se jím zaměstnával a ta vzpomínka na něj ve mně žije a jako fixní idea mě nikdy neopouští... Tento druhý svět je to nejdůležitější ze všeho, co jsem měl za čest objevit: přemýšlím-li o něm, cítím přítomnost bolesti v duši.“⁶⁾ Neobjevil tento svět; víme však, že se mu jej podařilo zorganizovat; a že chtěl jen okolo sebe uspořádat dispozitiv moci, jenž by mu dovoľoval vnímat i ty nejmenší události ve státě, kterému vládl; domníval se, že pomocí přísné disciplíny dokáže vládnout, „obsáhnout vcelku ten obrovský stroj, aniž by mu unikl nejmenší detail“.⁷⁾

Pečlivé pozorování detailu a současně politické uchopení těchto malých věcí pro kontrolu a využití lidí se objevují během klasické doby a přinášejí s sebou soubor technik, celý korpus postupů a vědění, popisů, předpisů a údajů. Člověk moderního humanismu se bezpochyby zrodil právě z těchto maličkostí.⁸⁾

6) E. Geoffroy Saint-Hilaire připisuje toto prohlášení Bonapartovi (v Úvodu k *Notions synthétiques et historiques de philosophie naturelle*, 1838).

7) J. B. Treilhard, *Motifs du code d'instruction criminelle*, 1808, s. 14.

8) Zvolím si příklady z vojenských, lékařských, vzdělávacích a průmyslových institucí. Bylo by možné vzít i jiné příklady z kolonizace, otroctví či péče v útlém dětství.

Disciplína přistupuje nejprve k rozdělení jedinců v prostoru. Zavádí při tom několik technických postupů.

1. Někdy vyžaduje disciplína *klauzuru*, specifikování místa, jež je heterogenní vůči všem ostatním, a jeho uzavření v sobě samém. Chráněné místo disciplinární jednotvárnosti. Proběhlo velké „uzavírání“ tuláků a chudých; byla tu však i další uzavírání, mnohem diskrétnější, záluďnější a efektivnější. Střední školy (*collèges*): v nich byl postupně zaváděn klášterní model; internátní škola se ukazovala jako možná ne nejrozšířenější, ale přinejmenším nejdokonalejší model vzdělávání; za Ludvíka Velikého se i po odchodu jezuitů staly kolejní školy povinným modelem vzdělávání.⁹⁾ Kasárny: armádu, tu masu tuláků, je třeba držet na jednom místě; je nutné zabránit loupení a násilnostem, uklidnit místní obyvatele, kteří špatně snášejí okolo procházející vojsko; vyhnout se konfliktům s civilními autoritami; zastavit dezerci, kontrolovat výdaje na armádu. Nařízení z roku 1719 předepisovalo vystavět několik stovek kasáren, které napodobovaly již existující kasárny na jihu země; uzavření tu bylo striktní: „vše bude uzavřeno a ohrazeno deset stop vysokou zdí, jež povede okolo výše popsaných domů ve vzdálenosti třiceti stop po všech stranách“ – a to proto, aby vojsko dodržovalo „řád a disciplínu a aby důstojníci odpovídali za tento stav“.¹⁰⁾ V roce 1745 již byly kasárny přibližně v 320 městech; a odhaduje se, že v roce 1775 dosahovala kapacita kasáren vcelku téměř 200 000 mužů.¹¹⁾

9) Viz Ph. Ariès, *L'Enfant et la famille*, 1960, s. 308–313, a G. Snyders, *La Pédagogie en France aux XVIIe et XVIIIe siècles*, 1965, s. 35–41.

10) *L'ordonnance militaire*, 25. září 1719, díl XLI. Viz obr. č. 5.

11) Daisy, *Le Royaume de France*, 1745, s. 201–209; Anonymní paměti z roku 1775 (Válečný archiv, č. 3689, f. 156). A. Navereau, *Le Logement et les ustensiles des gens de guerre de 1439 à 1789*, 1924, s. 132–135. Viz obr. č. 5 a 6.

Vedle různě rozptýlených dílen se rozvíjely také velké prostory manufaktur, zároveň homogenní a jasně vymezené: jsou to nejprve propojené manufaktury, později, v druhé polovině 18. století, již skutečné továrny (Chaussadovy železárny zabíraly celý poloostrov v Médine mezi Nièvre a Loire; Toufait postavil továrnu Le Creusot v údolí Charbonnière, jež celé přebudoval, a ubytovny pro zaměstnance umístil přímo do areálu továrny); dochází ke změně měřítek a nastupuje také nový typ kontroly. Továrna se explicitně připodobňuje klášteřu, pevnosti, opevněnému městu; strážný „otevřít brány jen při návratu dělníků a teprve po zaznění zvonu ohlašujícího opětovné započítání práce“; čtvrt hodiny poté nemá již nikdo právo vstoupit; na konci dne jsou dílenští mistři nuceni k tomu, aby odevzdali klíče zpět do rukou švýcarských strážců manufaktury, kteří brány opět otevřou.¹²⁾ Jde tu o to – v té míře, jak se koncentrují výrobní síly – vydobýt z nich maximum výhod a neutralizovat potíže (krádeže, přerušování práce, rozruch a „pletichářství“); jde o to chránit materiál a nástroje a ovládat pracovní síly: „Pořádek a kontrola jeho dodržování, jež musejí být zabezpečeny, vyžadují, aby byli všichni dělníci shromážděni pod jednou střechou tak, aby ten ze společníků, který je pověřen řízením manufaktury, mohl všem zlořádům, které by se mohly mezi dělníky vyvinout, předcházet, potírat je a zastavit jejich vývoj hned v jejich počátku.“¹³⁾

2. Avšak princip „klauzury“ není ani konstantním, ani nevyhnutelným, ani dostačujícím principem disciplinárních aparátů. Ty zpracovávají prostor poněkud pružnějším a jemnějším způsobem. Především podle principu elementární lokalizace neboli *rozčlenění* [quadrillage]. Každému in-

dividuum jeho místo a každému umístění jedno individuum. Vyhnut se rozmístění ve skupinách; rozpustit zavedené kolektivní provozy; analyzovat smíšené, masivní či ustupující plurality. Disciplinární prostor směřuje k tomu, aby byl rozdělen na tolik dílů, kolik je k dispozici těl či prvků k rozvržení. Je třeba vyloučit důsledky neurčitého rozvržení, nekontrolovatelného rozptýlení individuí, jejich rozptýleného oběhu, jejich neužitečného a nebezpečného srážení; je to taktika zaměřená proti dezerci, proti potulce, proti seskupování. Cílem tu bylo ustanovit kontrolu prezence a absence, vědět o tom, kde a jak lze znovu nalézt dané jedince, zavést utilitární způsoby komunikace a přerušit jakékoli jiné, moci v každý okamžik dohlížet na chování každého jednotlivce, hodnotit jej, sankcionovat jej, měřit jeho kvality či prospěšnost. Jsou to tedy procedury, které směřují k vědění, k ovládnutí a k využívání. Disciplína organizuje analyticky prostor.

A zde se také setkává se starou architektonickou a náboženskou metodou: s klášterní celou. Ačkoli se jednotlivá oddělení, která disciplína přiděluje, stávají čistě ideálními, prostor disciplíny je vždy v podstatě celulární. Nezbytná samota těla i duše vypovídala o určitém asketismu: musejí, přinejmenším v několika okamžicích, sami vzdorovat pokušení a možná i přisnosit boží. „Spánek je obrazem smrti, ložnice je obrazem hrobu... byt jsou ložnice společné, postele jsou nicméně rozmístěny takovým způsobem a jsou pomocí zástěn odděleny tak důkladně, že se dívky mohou ukládat k spánku a vstávat, aniž by se viděly.“¹⁴⁾ To je však teprve velmi hrubá forma.

3. Pravidlo *funkčních umístění* kóduje postupně v disciplinárních institucích prostor, který ponechala architektura

12) *Projet de règlement pour l'aciérie d'Amboise*, Archives nationales, f. 12 1301.

13) Královský pamětní spis ohledně výroby plátna na roucha v Angers, v V. Dauphin, *Recherches sur l'industrie textile en Anjou*, 1913, s. 199.

14) *Règlement pour la communauté des filles du Bon Pasteur*, v N. Delamare, *Traité de police*, 1705, kniha III, kapitola V, s. 507. Viz též obr. č. 9.

obecně přístupný a připravený k rozmanitému využití. Určitá místa se definují tak, aby odpovídala nejen potřebám dohledu, aby zpřetrhala nebezpečné komunikační kanály, nýbrž také proto, aby vytvořila užitný prostor. Tento postup se vyjevuje jasně v nemocnicích, zejména ve vojenských nemocnicích a v nemocnicích námořních sil. Zdá se, že ve Francii sloužil jako experiment i jako model Rochefort. Přístav, vojenský přístav, se svým oběhem zboží, lidí najatých a dobrovolně či násilím, naložujících se a vyloďujících se námořníků, nemocí a epidemií, je místem dezerce, pašeráctví a nákazy: je křížovatkou nebezpečného smíšení, místem střetávání zakázaných cirkulací. Nemocnice vojenského námořnictva musí tedy léčit, avšak proto, aby to mohla dělat, musí být jakýmsi filtrem, dispozitivem, který připichuje věci na místo a rozděluje je do příslušných oddílů; je třeba, aby zajišťovala působení na celou tu mobilitu a hemžení rozkládáním oné směsi nezákonnosti a špatnosti. Lékařský dohled nad nemocemi a nákazami tu solidarizuje s celou řadou jiných kontrol: s vojenskou kontrolou dezertérů, s fiskální kontrolou zboží, s administrativní kontrolou léků, nákladů, zběhnutí, vyléčení, úmrtí, simulování. Odtud plyne nutnost rozdělovat a uzavírat prostor s takovou přísností. První opatření, k nimž se přistoupilo v Rochefortu, se týkala spíš věcí než lidí, spíš vzácného zboží než nemocných. Zřízení fiskálního a ekonomického dohledu předcházelo technikám lékařského pozorování: umístění léků do uzamčených skříněk, registrace jejich použití; o něco později se zpřesnil systém pro ověřování skutečného počtu nemocných, jejich totožnosti, jejich příslušnosti k jednotkám; poté se upravují předpisem jejich příchody a odchody, jsou nuceni setrvávat ve svých pokojích; ke každému lůžku je připevněna tabulka se jménem pacienta, jenž zde leží; každý léčený jednotlivec je zanesen do evidence, do níž musí lékař nahlížet během vizity; ještě později dochází k izolování nakažených pacientů a separaci jejich lůžek. Po-

stupně se administrativní a politický prostor promítá do prostoru terapeutického; směřuje k individualizaci těl, chorob, symptomů, životů i smrtí; konstituuje skutečnou tabulku juxtaponovaných a pečlivě odlišených singularit. Z disciplíny se zrodil prostor pro lékařské využití.

V továrnách, jež se objevily na sklonku 18. století, se princip individualizujícího rozčlenění komplikuje. Jde o to současně roztřídit jednotlivce v prostoru, kde je lze izolovat a vyznačit, ale zároveň propojit tuto distribuci s výrobním aparátem, který má své vlastní požadavky. Bylo třeba propojit oddělení těl, prostorové uspořádání výrobního aparátu a různé formy činnosti při rozmístění „stanovišť“. Tímto principem se řídila manufaktura Oberkampff v Jouy. Je složena z řady dílen specifických pro každý významný typ operací: pro tiskaře, manipulanty, koloristy, pro ruční opravy potisku, pro leptáče, barvíře. Nejrozsáhlejší z takových budov, postavená roku 1791 Toussaintem Barréem, je dlouhá 100 metrů a má tři poschodí. Přízemí je určeno z velké části pro potisk z bloků; obsahuje 132 stolů uspořádaných ve dvou řadách napříč celou dílnou, do které proniká světlo 88 okny; každý tiskař pracuje u jednoho stolu se svým „podavačem“, který má za úkol připravovat a míchat barvy. Celkem tu bylo 264 osob. Na okraji každého stolu stál jakýsi stojan, na nějž dělník odkládal k usušení již potištěnou látku.¹⁵⁾ Při procházení uličkou uprostřed dílny lze zajišťovat dohled zároveň všeobecný i individuální: kontrolovat přítomnost a pracovitost dělníka, kvalitu jeho práce; porovnávat dělníky mezi sebou, třídit je podle jejich zručnosti a rychlosti; sledovat po sobě následující stadia výroby. Všechna tato seřazení formují permanentní mřížku: veškerý

15) „Ustanovení továrny v Saint-Mauru“. B. N. ms. coll. Delamare, *Manufactures* III.

zmatek je zde eliminován;¹⁶⁾ lze říci, že produkce se rozděluje a že pracovní proces se člení na jedné straně podle svých fází, stadií či základních operací, na straně druhé podle jedinců, kteří jej realizují, podle singulárních těl, která tu jsou využita: každá proměnná této síly – zdatnost, hbitost, zručnost, soustavnost – může být pozorována, tedy charakterizována, ohodnocena, započítána a uvedena do vztahu vzhledem k jednotlivci, který je jejím konkrétním vykonavatelem. Takto, dokonale čitelným způsobem přiřazena k celé řadě singulárních těl, může být pracovní síla analyzována v individuálních jednotkách. Při zrodu velkého průmyslu nacházíme současně pod rozdělením procesu výroby individualizující rozklad pracovní síly; rozčlenění disciplinárního prostoru často zajišťovalo jedno i druhé.

4. V disciplíně jsou prvky vzájemně zaměnitelné, poněvadž každý se definuje místem, které zaujímá v řadě, a odchylkou, která jej odděluje od ostatních. Jednota tu nikdy není jednotou teritoria (jednota ovládnutí), ani jednotou místa (jednota pobytu), ale jednotou *postavení*: je to místo, které někdo zaujímá v klasifikaci, bod, kde se protínají řádek a sloupec, interval v řadě intervalů, skrze nějž lze přejít od jedné k druhé. Disciplína je umění postavení, technika pro transformaci uspořádání. Individualizuje těla prostřednictvím jejich lokalizace, která je nikam nezasazuje, nýbrž rozmisťuje a nechává je cirkulovat v síti vztahů.

Vezměme si příklad „třídy“. V jezuitských kolejích bylo ještě možné vidět organizaci současně binární a masivní; třídy, které mohly mít až dvě stě či tři sta žáků, byly rozděleny

16) Srov. reakci La Métheriea poté, co zhlédl Le Creusot: „Budovy tak dobře zařízené a s tak velkým množstvím rozmanitých pracovních příležitostí by měly mít dostatečný rozsah, aby zde nedocházelo k žádnému zmatku mezi dělníky během jejich práce.“ (*Journal de physique*, 1787, sv. XXX, s. 66)

na skupinky po deseti (dekurie); každá z těchto skupinek, se svým velitelem, dekurionem, byla umístěna v tábore, římském či kartaginském; ke každé dekuri existovala dekurie opačná. Obecná forma byla forma války a rivality; práce, učení a klasifikace probíhaly ve formě klání, prostřednictvím konfrontace dvou armád; příspěvek každého jednotlivého žáka byl vepsán do tohoto obecného duelu; svým dílem zajišťoval vítězství či porážku svého tábora; a žákům bylo připisováno takové místo, jež odpovídalo funkci každého z nich a jeho ceně z hlediska boje sjednocené skupinky dané dekurie.¹⁷⁾ Můžeme navíc poznamenat, že tato římská komedie dovolovala spojit, v binárních cvičeních rivality, prostorové uspořádání inspirované římskými legiemi s uspořádáním ve smyslu postavení, hierarchie, s dohledem podle schématu pyramidy. Nezapomínejme, že římský model, řekneme-li to takto obecně, hrál v epoše osvícenství dvojí roli; ve svém republikánském ohledu byl ztělesněním svobody; ve vojenském ohledu byl ideálním rozvrhem disciplíny. Řím osmnáctého století a Řím revoluce byl Římem senátu, ale také Římem legií, Římem se svým Forem Romanem, ale také Římem vojenských táborů. Až do císařství šířil římský odkaz poněkud nejednoznačným způsobem právní ideál občanství a techniku disciplinárních postupů. V každém případě to, co bylo na této antické bajce neustále hrané jezuitskými koleji striktně disciplinárním prvkem, zcela převážilo nad prvkem napodobování souboje a války. Krok za krokem – zejména však po roce 1762 – se školní prostor uzavírá; třída se stává homogenní, skládá se už jen z individuálních prvků, které byly postaveny jeden vedle druhého pod dohled učitele. V 18. století začíná „postavení“ definovat významnou formu rozdělení jednotlivců v rámci školního pořádku: zařaze-

17) Viz C. de Rochemonteix, *Un collège au XVIIe siècle*, 1889, sv. III, s. 51n.

ní do pozice ve třídě, na chodbách; na dvorech; postavení připisované jednotlivému žákovi vzhledem ke každému úkolu a zkoušce; postavení, které získával týden co týden, měsíc co měsíc, rok co rok; postupné řazení tříd podle věku; následnost vyučované látky, otázek probíraných podle vzrůstající obtížnosti. A v souboru těchto povinných seřazení zaujímá každý žák v souladu se svým věkem, se svými výsledky a se svým chováním jednou takové postavení, jednou nějaké jiné; bez ustání se přesouvá touto řadou pozic – z nichž jedny, ty ideální, představují hierarchii vědění či schopností, a druhé převádějí tuto distribuci hodnot a zásluh do materiálního vyjádření v prostoru třídy nebo koleje. Nepřetržitý pohyb, při němž jednotlivci nahrazují jedni druhé v prostoru, který je vymezen seřazenými intervaly.

Organizace seriálního prostoru byla jednou z velkých technických proměn základního vzdělávání. Umožnila překonat tradiční systém (žák pracuje s učitelem jen několik minut, zatímco nepokojná skupinka zbyvajících zahálí a je bez dozoru). Je-li každému přiděleno jednotlivé místo, je možné kontrolovat současně každého zvlášť i práci všech ostatních. To organizovalo i novou ekonomii času vyučování. Zajišťovalo to fungování prostoru školy jako vyučovacího stroje, avšak také jako stroje dohlížecího, hierarchizačního, odměňovacího. J.-B. de La Salle snil o třídě, v níž by prostorové rozmístění mohlo zajišťovat současně celou řadu rozlišení: podle stupně pokročilosti žáků, podle osobního ohodnocení, podle jejich více či méně dobrého charakteru, podle jejich více či méně vydatné píle, podle jejich čistoty a podle jmění jejich rodičů. Tak by místnost třídy formovala jedinečnou velkou tabulku s rozmanitými položkami pod bedlivým „klasifikujícím“ pohledem učitele: „V každé třídě budou pro každého žáka a každou hodinu vymezena místa tak, aby ti, kteří navštěvují jednu hodinu, byli všichni vždy přesně umístěni v jednom určitém místě. Žáci navštěvující nejvyšší třídy bu-

dou umístěni v lavicích nejbliže u zdi a ostatní budou seřazeni podle pořadí jejich tříd směrem ke středu místnosti... Každý z žáků bude mít své přesně určené místo a žádný z nich toto místo neopustí ani si je nevymění s jiným, ledaže mu to bude nařízeno nebo mu bude udělen souhlas školního inspektora.“ Bude třeba vše uspořádat tak, aby „ti, jejichž rodiče jsou nedbalí, a ti, kteří mají vši, byli odděleni od těch, kteří jsou čistotní a nic takového nemají; tak, aby žák vrtkavý a neposedný byl umístěn mezi dva rozvázné a způsobilé, libertin aby seděl buď osamoceně, nebo mezi dvěma zbožnými hochy.“¹⁸⁾

Při organizování „cel“, „umístění“ a „pořadí“ konstruuji disciplíny komplexní prostory: současně architektonické, funkcionální a hierarchizované. Jsou to prostory, které zajišťují pevné umístění a přitom umožňují cirkulaci; vyčleňují individuální segmenty a ustavují operaturní spojení; vyznačují místa a indikují hodnoty; zaručují poslušnost jednotlivců, ale také lepší ekonomii času a činů. Jsou to smíšené prostory: jsou skutečné, protože disponují budovami, místnostmi, nábytkem, avšak rovněž ideální, protože se promítají skrze uspořádání charakteristik, hodnocení, hierarchií. První z velkých operací disciplíny je proto stanovení „živých tabulek“ [*tableaux vivants*], které transformují zmatečné, neúčinné či nebezpečné množství v uspořádané multiplicity.

18) J.-B. de La Salle, *Conduite des écoles chrétiennes*, B. N. ms. 11 759, s. 248–249. O něco dříve navrhol Batencour, aby byly třídy rozděleny na tři části: „Nejvznešenější část pro ty, kteří se učí latinu... Mělo by být zdůrazněno, že se tu nachází tolik míst u stolu, kolik je zde písčících, aby se zabránilo rušení, jež obvykle způsobují lenoši.“ V další části jsou ti, kdo se učí číst: jedna lavice pro bohaté, jedna lavice pro chudé, „aby se nemohlo šířit darebáctví“. Třetí část je určena pro nově příchozí: „Až když jsou rozpoznány jejich schopnosti, je jim přiděleno jejich místo.“ (M. I. D. B., *Instruction méthodique pour l'école paroissiale*, 1669, s. 56–57). Viz obr. č. 10 a 11.

Sestavení těchto „tabulek“ bylo jedním z velkých problémů vědecké, politické i ekonomické technologie 18. století: jak uspořádat botanické či zoologické zahrady a současně vybudovat racionální klasifikace živých bytostí; jak sledovat, kontrolovat a regulovat oběh zboží a peněz a zkonstruovat tak i ekonomickou tabulku, která by mohla platit za princip obohacování; jak dohlížet na lidi, zjišťovat jejich přítomnost či absenci a stanovit generální a nepřetržitý registr ozbrojených sil; jak rozmístit nemocné, oddělit jedny od druhých, rozdělit spolu s lékařskou péčí i nemocniční prostor a vytvořit systematické třídění nemocí. Tolik podvojných operací, při kterých jsou obě složky – distribuce a analýza, kontrola a srozumitelnost – navzájem solidární. V 18. století je tabulka současně technikou moci a procedurou vědění. Jde o to zorganizovat množství, poskytnout nástroj, jímž by bylo možné je projít a ovládnout; jde o to přiložit na něj nějaký „řád“. Jako armádní generál, o němž hovořil Guibert, je i přírodovědec, lékař, ekonom „zaslepen nesmírností, omámen množstvím... nesčíslnými kombinacemi, jež plynou z mnohosti předmětů, a tolik spjatých zájmů vytváří břemeno, jež je nad jeho síly. Tím, že se moderní věda o válce zdokonaluje, že se přibližuje pravým principům, se může stávat stále jednodušší a méně složitou“; armády „s jednoduchými, analogickými taktikami, schopnými zahrnout všemožné pohyby vojsk... by bylo mnohem snazší uvádět do pohybu a vést“.¹⁹⁾ Taktika, tedy prostorové uspořádání lidí; taxonomie, tedy disciplinární prostor přírodních bytostí; ekonomická tabulka, tedy regulovaný pohyb bohatství.

Avšak tabulka nemá v těchto různých registrech stejnou funkci. V řádu ekonomie dovoluje měřit kvantitativně a analyzovat pohyby. Ve formě taxonomie má funkci charakterizovat

19) J. A. de Guibert, *Essai général de tactique*, 1772, sv. I, Předmluva, s. XXXVI.

(a následkem toho redukovat individuální jedinečnosti) a ustavovat třídy (tedy vyloučit uvažování o počtu). Ovšem ve formě disciplinárního rozmístění je oproti tomu funkcí zařazení do tabulky pracovat se samotnou multiplicitou, distribuovat ji a dobývat z ní co možná největší množství výsledků. Zatímco přírodovědná taxonomie se tedy umísťuje na ose, která vede přes charakter a kategorie, disciplinární taktika se umísťuje na ose, jež propojuje jedinečné a mnohé. Umožňuje zároveň charakterizovat jednotlivce jako individuum a zapojit jej do řádu dané mnohosti. Je první podmínkou pro kontrolu a využití souboru oddělených prvků: základnou pro mikrofyziku moci, již je možné nazývat „celulární“.

Kontrola aktivity

1. *Rozvrh času* je staré dědictví. Jeho striktní model nám nepochybně vsugerovala klášterní společnost. Ten se rychle rozšířil. Jeho tři hlavní postupy – stanovit rytmus, vnutit určená zaměstnání, regulovat cykly opakování – se velice brzy objevují v kolejích, dílnách, špitálech. V rámci starých schémat neměly nové disciplíny nejmenší potíže se prosadit; školní komplexy a zařízení pro chudinskou péči udržovaly dále způsob života a pravidelnost klášterů, jejichž součástí často byly. Přísnost průmyslové doby si dlouho uchovávala náboženského ducha; v 17. století upřesnulo nařízení o velkých manufakturách úkony, jimiž se začala rytmizovat pracovní doba: „Všechny osoby... poté, co se dostaví ráno na své místo v dílně, a předtím, než započnou svou práci, si umyjí ruce, zasvěti své dílo Bohu a před samotným začátkem práce se pomodlí“;²⁰⁾ nicméně ještě v 19.

20) První článek ustanovení továrny v Saint-Mauru.

století, když bude třeba zaměstnat v průmyslu venkovské obyvatelstvo, bude nutné proto, aby si zvykli na práci v dílnách, sáhnout k vytvoření kongregací; dělníci se zařadí do jakýchsi „továren-klášterů“. Vysoká vojenská disciplína se zformovala v protestantských armádách Maurice Oranžského a Gustava Adolfa díky rytmizování času, jehož bylo dosaženo prostřednictvím náboženských obřadů; život v armádě musí mít, jak prohlásil o něco později Boussanelle, jistou „dokonalost vlastní klášternímu životu“.²¹⁾ Církevní řády se staly v průběhu staletí mistry v disciplíně: byly experty v otázce času, dokonalými techniky v otázce rytmu a pravidelných činností. Avšak disciplíny tyto zděděné postupy časové regulace modifikovaly. Především je zjemnily. Začalo se počítat na čtvrt hodiny, na minuty, na vteřiny. Samozřejmě v armádě: Guibert postupoval systematicky v zavádění měření času při střelbách, na něž již dříve pomýšlel Vauban. Na základních školách se rozkouskování času stávalo čím dál tím závaznější; činnosti byly vymezeny stále přesnějšími příkazy, na něž bylo třeba bezprostředně reagovat: „Při posledním úderu hodin jeden z žáků zazvoní na zvon, a jakmile ostatní zaslechnou zvonění, všichni si kleknou na kolena, zkříží ruce a sklopí oči. Ukončení modlitby bude oznámeno, učitel dá jedním úderem na zvon znamení, že všichni mají vstát, druhý úder znamená, že mají zdravit Krista, a třetím dává pokyn, aby se posadili.“²²⁾ Na začátku 19. století se na *école mutuelle* (škola se vzájemným vyučováním žáků mezi sebou) předkládá následující časový rozvrh: 8.45 příchod instruktora, 8.52 výzva instruktora, 8.56 příchod dětí a modlit-

21) L. de Boussanelle, *Le Bon Militaire*, 1770, s. 2. O náboženské povaze disciplíny ve švédské armádě viz *The Swedish Discipline*, Londýn 1632.

22) J.-B. de La Salle, *Conduite des écoles chrétiennes*, B. N. ms. 11 759, s. 27–28.

ba, 9.00 rozesazení do lavic, 9.04 psaní první tabulky, 9.08 konec diktátu, 9.12 psaní druhé tabulky atd.²³⁾ Postupné rozšiřování systému námezdní práce s sebou přinášelo upevnění rozčlenění času: „jestliže se stane, že se dělníci dostaví déle než čtvrt hodiny po zazvonění...“²⁴⁾ „ten z pracovníků, který bude vyžádán během pracovní doby a zamešká tak více než pět minut...“; „ten, kdo nebude u své práce přesně ve stanovenou dobu“.²⁵⁾ Je tu však i snaha ujistit se o kvalitě využití času: nepřetržitá kontrola, nátlak ze strany dozorců, potlačení všeho, co by mohlo rozptylovat a odvádět pozornost; jde tu o ustavení dokonale využitelného času: „je výslovně zakázáno během práce gesty či jiným způsobem bavit spolupracovníky, hrát jakékoli hry, jíst, spát, vyprávět si příběhy či veselé historky“²⁶⁾ dokonce ani během přestávky na odpočinek „se nebudou vyprávět žádné historky, dobrodružství či vést jiné rozpravy, které by odváděly dělníky od jejich práce“; „každému zaměstnanci je zakázáno pod jakoukoli záminkou nosit do továrny víno a popíjet je v dílnách“.²⁷⁾ Změřený a zaplacený čas musí být rovněž časem bez kazů a nečistot, časem dobré kvality, během něžž zůstává tělo nepřetržitě využíváno k činnosti. Přesnost a využitelnost jsou spolu s pravidelností fundamentálními ctnostmi disciplinárního času. To však není ta

23) Bally, citováno v R. R. Tronchot, *L'Enseignement mutuel en France*, rukopis dizertační práce, sv. I, s. 221.

24) *Projet de règlement pour la fabrique d'Amboise*, článek 2, Archives nationales f. 12 1301. Je zde upřesněno též všechno, co se týká pracujících s částečným úvazkem.

25) Předběžné ustanovení továrny M. S. Oppenheima, 1809, články 7–8, v J. Hayem, *Mémoires et documents pour revenir à l'histoire du commerce*, 1911.

26) Ustanovení továrny M. S. Oppenheima, článek 16.

27) *Projet de règlement pour la fabrique d'Amboise*, článek 4.

největší novinka. Pro disciplíny jsou charakterističtější jiné postupy.

2. *Časové vypracování úkonu.* Existují například dva způsoby, jak kontrolovat pochod jednotky. Jeden z počátku 17. století: „Navyknout vojáky pochodující v řadě za sebou nebo v batalionu pochodovat podle rytmu bubnu. Aby toho bylo dosaženo, je třeba vykročit pravou nohou tak, aby se celá jednotka shodla zdvihajíc stejnou nohu ve stejný okamžik.“²⁸⁾ Uprostřed 18. století tu máme již čtyři druhy kroku: „Délka krátkého kroku bude jedna stopa, délka řádného, dvojitého a pochodového kroku bude dvě stopy, to vše měřeno od jedné paty k druhé; pokud jde o dobu trvání, ta bude u krátkého a řádného kroku činit jednu vteřinu, během níž je třeba učinit dva kroky při kroku dvojitém; doba trvání jednoho kroku za pochodu bude o něco delší než jedna vteřina. Šikmý krok se provádí v témže prostoru jedné vteřiny; bude mít nejvýše osmáct palců od jedné paty k druhé... Řádný krok bude prováděn směrem kupředu s hlavou vztyčenou a tělem vzpřímeným, přičemž je třeba udržet se v rovnováze postupně na jedné noze a druhou přesouvat vpřed, podkolení napjaté, špičku nohy poněkud vytočenu vně a dolů, aby nenuceně dosedla na terén, po němž voják musí pochodovat, a klást nohy na zem takovým způsobem, že ji položí naráz, aniž by jí o zem udeřil.“²⁹⁾ Mezi těmito dvěma předpisy byl uveden v činnost nový soubor omezení, jiný stupeň dokonalosti v rozkladu gest a pohybů, jiný způsob přizpůsobení těla časovým příkazům.

To, co definuje nařízení z roku 1766, není časový rozvrh – obecný rámec aktivity; jde spíš o kolektivní a povinný rytmus uložený zvnějšku, o určitý „program“; ten zajišťuje vypracování

úkonu, kontroluje zevnitř jeho průběh a jeho fáze. Je zde přechod od formy výslovného příkazu, který vyměřuje či rytmizuje pohyby, k osnově, jež je omezující a podrobuje v celém průběhu jejich zřetězení. Definuje se tu jistý druh anatomicko-chronologického schématu chování. Úkon je rozložen na své prvky; definuje se pozice těla, končetin, kloubů; každému pohybu je přisouzen směr, rozpětí, doba trvání; je předepsán pořádek, v jakém mají následovat. Tělem proniká čas a spolu s ním všechny podrobné způsoby mocenské kontroly.

3. Odtud plyne *zavedení korelace těla a pohybu.* Disciplinární kontrola nesestává pouze z naučení či uložení série definovaných pohybů; ukládá i nejlepší provázání mezi pohybem a celkovým postojem těla, jež je zde podmínkou efektivnosti a rychlosti. Při správném zapojení těla, které umožňuje správné využití času, nesmí nic zahálet či zůstat nevyužito: vše musí být povoláno na podporu požadovaného úkonu. Dobře disciplinované tělo formuje operační kontext i toho nejmenšího pohybu. Správné psaní například předpokládá gymnastiku – celou tu rutinu, jejíž přísný kód investuje tělo vcelku, od špiček nohou po konečky prstů. Je třeba „držet tělo zpříma, mírně pootočené a uvolněné po levé straně, lehce skloněné kupředu tak, že je-li loket položený na stole, brada může být podepřena o dlaň, aniž by to omezovalo rozsah pohledu; levá noha musí být pod stolem posunuta poněkud více dopředu než pravá. Tělo musí být udržováno ve vzdálenosti dvou palců od stolu; neboť nejenže je tak možné psát s větší pohotovostí, ale nic není pro zdraví zhoubnější než osvojit si návyk opírat se žaludkem o stůl; levá paže od lokte až k zápěstí musí být položena na stole. Pravá paže musí být držena podél těla ve vzdálenosti tří palců a vést asi pět palců nad stolem, na nějž musí být kladena lehce. Učitel seznámí žáky s pozicí těla, kterou musejí při psaní dodržovat, a když se od ní odchyli, bude je opra-

28) L. de Montgomery, *La Milice française*, vyd. z r. 1636, s. 86.

29) *Ordonnance du 1er janvier 1766, pour régler l'exercice de l'infanterie.*

vovat buďto pokynem, anebo jiným nějakým způsobem.³⁰⁾ Disciplinované tělo je oporou zdatného pohybu.

4. *Členění těla – objekt.* Disciplína definuje každý vztah, který musí tělo zaujmout vůči objektu, s nímž manipuluje. Od jednoho k druhému rysuje pečlivý mechanický převod. „Vzdejte čest zbraní kupředu. Ve třech krocích. Vezměte pušku do pravé ruky, přičemž ji tisknete k tělu tak, aby byla opřena kolmo k pravému koleni, konec hlavně ve výši očí, držte ji přitisknutím pravé ruky, přičemž paže je napjata podél těla ve výši opasku. Ve druhé fázi přeneste pušku levou rukou svíse před sebou, hlavěň uprostřed mezi očima, pravou rukou ji uchopíte za pažbu, paže je napjata, lučik opřený o první prst, s levou rukou ve výši zářezu, aby byl palec natažen podél hlavně oproti žlábků. Ve třetí fázi puška opustí levou ruku, která klesne podél stehna, přičemž je puška zdvihána pravou rukou, objímkou vně a proti hrudi, pravá paže do půli napjata, loket přitisknutý k tělu, palec natažen podél objímky, spočívá na prvním šroubu, kohoutek pušky zapřený o první prst, hlavěň v kolmici.“³¹⁾ Zde máme příklad toho, co bychom mohli nazvat instrumentálním kódováním těla. Spočívá v rozložení obecného pohybu na dvě paralelní řady: jednak na řadu tělesných prvků, které mají být užity (pravá dlaň, levá dlaň, jednotlivé prsty obou rukou, koleno, oko, loket atd.), jednak na řadu předmětů, s nimiž má být manipulováno (hlavěň, zářez, kohoutek, šroub atd.); následně jsou obě tyto řady uvedeny do vzájemné korelace podle určitého počtu jednoduchých pohybů (opřít, ohnout atd.); nakonec se fixuje kanonické pořadí, v němž tyto korelace zaujímají přesně určené místo. Tuto povinnou syntax nazývali vojenští teoretici osmnáctého století „manévr“. Tradiční předpis posky-

30) J.-B. de La Salle, *Conduite des écoles chrétiennes*, vyd. z r. 1828, s. 63–64. Viz obr. č. 8.

31) *Ordonnance du 1er janvier 1766, pour régler l'infanterie*, kap. XI, článek 2.

toval prostor pro jejich explicitní a povinné stanovení. Na veškerý povrch kontaktu mezi tělem a předmětem, kterým manipuluje, se vkrádá moc a připevňuje jedno k druhému. Konstituuje komplexní tělo-zbraň, tělo-nástroj, tělo-stroj. Nacházíme se zde nejdále, jak je to jen možné, od těch forem podrobení, které vyžadují od těla pouze znaky či produkty, formy vyjádření či výsledky práce. Regulace kladená mocí je tu současně zákonem konstrukce operace. A tak se vyjevuje charakter disciplinární moci: je funkcí ani ne tak odejmutí, jako spíš syntézy; nikoli vymáháním produktu, ale spíš donucením ve spojení s aparátem produkce.

5. *Vyčerpávající využití.* Princip, který byl skryt pod rozvrhem času v jeho tradiční formě, byl v zásadě negativní; princip ne-zahálení: je zakázáno mrhat časem, jež Bůh stanovil a člověk splácí; rozvrh času má zažehnat nebezpečí, že bude promarněn – zabránit morálnímu provinění i ekonomické nepoctivosti. Disciplína oproti tomu organizuje pozitivní ekonomii; klade princip teoreticky stále rostoucího využití času; jde o to vytěžit z času stále více upotřebitelných okamžiků a z každého okamžiku stále více využitelných sil. To znamená, že je třeba pokoušet se zintenzivnit využití toho nejmenšího okamžiku, jako kdyby byl čas, ve své skutečné fragmentarizaci, nevyčerpateľný či jako kdyby, přinejmenším při stále detailnějším vnitřním uspořádání, bylo možné postupovat k ideálnímu bodu, kde se maximální rychlost střetne s maximální efektivitou. Právě tato technika byla zapojena ve slavných nařízeních pruské infanterie, jež po vítězstvích Friedricha II.³²⁾ napodobovala celá Evropa: čím jemně-

32) Úspěch pruských sil lze připsat „pouze výtečnosti jejich disciplíny a jejich výcviku; volba způsobu výcviku tedy není věc lhostejná; v Prusku se v tomto ohledu pracuje již čtyřicet let s neustálým zúročením výsledků“ (Maršál de Saxe, „Lettre au comte d'Argenson“, 25. února 1750, Arsenal, ms. 2701 a *Les Réveries*, 1756, díl II, s. 249). Viz rovněž obr. č. 3 a 4.

ji je rozložen čas, čím více jsou jeho úseky rozmnoženy, čím lépe se oddělí v rozptýlení svých vnitřních prvků pod dohledem, jenž je řídí, tím více lze urychlit operaci či ji přinejmenším řídit v souladu s optimální rychlostí; odtud ona regulace času, která se stala tak významnou v armádě a která se takovou musí stát i ve veškeré technologii lidské aktivity: nařízení pruské armády z roku 1743 předpokládá šest fází pro uchopení zbraně v pohotovosti, čtyři fáze pro její odložení, třináct pro nasazení na rameno do polohy hlavní k zemi atd. Škola se vzájemným vyučováním žáků byla pomocí jiných prostředků také vybavena aparátem pro zintenzivnění využití času; její organizace dovolovala obrátit lineární a postupný charakter vyučování učitelem: řídila kontrastní operaci, které byly prováděny současně odlišnými skupinami žáků, vedenými instruktory a asistenty, takže každý okamžik, který uběhl, byl zaplněn mnoha různými, avšak uspořádanými aktivitami; a na druhé straně rytmus, určený signály, písknutím, příkazy, ukládal všem časové normy, jež měly za úkol zároveň urychlovat proces učení a vyzdvihovat rychlost jakožto ctnost;³³⁾ „jediným cílem těchto příkazů je... navyknout děti za pomoci rychlosti snížit, jak to jen bude možné, ztrátu času, ke které dochází při přechodu od jedné činnosti k druhé“.³⁴⁾

Skrze tuto techniku podrobení se začíná formovat nový předmět; pomalu nastupuje tělo mechanické – tělo složené

33) Cvičení v psaní: „...9. Ruce na kolena. Tento příkaz je doprovázen jedním zazvoněním; 10. ruce na stůl, hlava vzhůru; 11. vyčistíte tabulky: všichni si vyčistí tabulky tak, že je trochu naslíní, nebo lépe okrajem hadříku; 12. ukažte tabulky; 13. pověření žáci, proveďte prohlídky. Prohlédnou tabulky nejprve přidělených zástupců a poté celé jejich lavice. Přidělení zástupci pak zkontrolují celou lavici a všichni se vrátí na svá místa.“

34) Samuel Bernard, *Zpráva z 30. října 1816 ve Společnosti vzájemného vyučování*.

z pevných částí a určené pohyby, jehož obraz po dlouhou dobu pronásledoval ty, kteří snili o dokonalé disciplíně. Tento nový objekt je přirozené tělo, nositel sil a sídlo trvání; je to tělo příhodné k specifickým činnostem, jež mají svůj řád, svůj čas, své vnitřní podmínky, své konstituující prvky. Jak se tělo stává terčem těchto nových mechanismů moci, nabízí se i novým formám vědění. Je to spíš tělo pokusné než tělo spekulativní fyziky; spíš tělo manipulované autoritou než prostoupené živoucími pohnutkami; tělo výcviku k užítku, a nikoli mechanické racionality, tělo, ve kterém se nicméně ohlašuje jistý počet přirozených požadavků a funkcionálních omezení. Guibert ve své kritice, kterou mířil na výhradně umělé manévry, objevuje právě toto tělo. Ve cvičení, které mu ukládá a na kterém trvá, zobrazuje tělo své podstatné korelace a spontánně odmítá to, co je s ním neslučitelné: „Vstoupíme-li do většiny z našich výcvikových škol, uvidíme všechny ty nešťastné vojáky ve vynucených a násilných pozicích, uvidíme všechny jejich svaly kontrahované, oběh krve přerušeny... Prostudujme záměry přírody a konstrukci lidského těla a nalezneme pozici a konání, jaké příroda sama vojákovi jasně předepisuje. Hlava musí být držena zpříma, odkloněna od ramen, kolmo uprostřed mezi nimi. Nesmí být natočena ani napravo, ani nalevo, neboť vzhledem k souvislosti mezi krčními obratli a lopatkou, k níž jsou připojeny, se žádný z nich nemůže pohybovat dokola, aniž by lehce nepůsobil na jedné straně, přičemž pohne jednou částí ramene, takže tělo již není postaveno kolmo, voják již nemůže pochodovat přímo kupředu ani sloužit jako bod pro vyrovnání řady... Kyčelní kost, kterou nařízení označuje jako bod, o nějž se má opírat konec pažby, není u všech mužů umístěna stejně, puška tedy musí být u jedněch opřena poněkud napravo, u druhých více nalevo. Ze stejné příčiny nestejnosti struktury musí být chránič spouště přitisknut více či méně těsně k tělu podle

toho, zda je vnější část vojáková ramene více či méně svalnatá atd.“³⁵⁾

Viděli jsme, jak procedury disciplinárního rozdělení získaly své místo mezi soudobými technikami klasifikace a zařazování do tabulky; také však to, jak sem zavedly specifický problém jednotlivců a mnohostí. Podobně disciplinární kontroly činnosti zaujímají své místo mezi všemi teoretickými či praktickými výzkumy přirozené mašinerie těl; začínají zde však odhalovat specifické procesy; chování a jeho požadavky organizace postupně nahrazují jednoduchou fyziku pohybu. Tělo, u něhož je vyžadována poslušnost až do jeho detailních operací, oponuje a ukazuje podmínky vlastního fungování organismu. Disciplinární moc má jako protějšek individualitu, jež není pouze analytická a „celulární“, nýbrž i přirozená a „organická“.

Organizace vznikání

Edikt, který v roce 1667 zakládal manufakturu Gobelins, předpokládal organizaci typu školy. Šedesát dětí, kterým bylo uděleno stipendium, muselo být vybráno superintendantem královských paláců. Byly svěřeny na určitou dobu učitelům, jež byl povinen zajistit „jejich výchovu a vzdělání“, později vstoupily do učení k různým mistrům tapisérií v manufaktuře (kteří z tohoto titulu dostávali náhradu vypočítanou ze stipendií žáků); po šesti letech učení, čtyřech letech služby a kvalifikační zkoušce získaly právo „založit a provozovat obchod s dílnou“ v kterémkoli městě království. Nacházíme zde charakteristiky, jež jsou vlastní korporativnímu učňovství: vztah současně individuální a celkové závislosti

35) J. A. Guibert, *Essai général de tactique*, 1772, díl I, s. 21–22.

na mistrovi; statutární průběh učení, které je zakončeno kvalifikační zkouškou, avšak které není rozčleněno podle přesného programu; obecná směna mezi mistrem, který musí předávat své znalosti, a učněm, který musí poskytovat své služby, pomoc a často i placenou náhradu. Forma služby v domácnosti je kombinována s přenosem znalostí.³⁶⁾ V roce 1737 je ediktem organizována škola kreslení pro učně v Gobelins; není určena k tomu, aby nahradila učení u dílenských mistrů, nýbrž aby je doplnila. Zahrnuje v sobě totiž úplně jiné uspořádání času. Dvě hodiny denně vyjma nedělí a svátků se žáci setkávají ve škole. Je prováděn nástup s čtením prezence podle seznamu vyvěšeného na zdi; absence jsou zaznamenávány do registru. Škola byla rozdělena do tří tříd. První byla pro ty, kteří neměli o kreslení ani ponětí; bylo jim uloženo, aby kopírovali více či méně obtížné modely podle svých schopností. Druhá třída byla určena „těm, kteří si již osvojili nějaké principy“ nebo kteří prošli třídou první; ti museli reprodukovat obrazy „na pohled a bez toho, aby si připravovali náčrty“, avšak věnovali se pouze kresbě. Ve třetí třídě se učili barvám, pracovali s pastely, byli uváděni do teorie i praxe barvení látek. Žáci plnili pravidelně individuální úkoly; každé z jejich cvičení, označené jménem autora a datem provedení, bylo odevzdáno do rukou profesora; nejlepší byla odměněna; shromážděna koncem roku a porovnána mezi sebou dovolovala tato cvičení stanovit dosažený pokrok, skutečnou hodnotu a relativní umístění každého žáka; určovali se tak ti, kteří mohli postoupit do vyšší třídy. Hlavní kniha v držení profesorů a jejich pomocníků zaznamená-

36) Toto směšování se jasně ukazuje v některých klauzulích učební smlouvy: mistr je povinen předávat svému žákovi – výměnou za jeho peníze a práci – všechny své znalosti, aniž by před ním cokoli tajil; jinak podléhá trestu pokuty. Viz například F. Grosrenaud, *La Corporation ouvrière à Besançon*, 1907, s. 62.

vala den po dni chování žáků a vše, co se ve škole přihodilo; byla periodicky podrobována inspekci.³⁷⁾

Škola Gobelins je jen příkladem významného fenoménu – rozvoje, ke kterému došlo v klasické době, nové techniky pro nakládání s časem singulárních existencí; pro regulování času, těl a sil; pro zajišťování kumulace doby práce; a pro převádění plynutí uběhlého času na stále vzrůstající zisk či využití. Jak kapitalizovat čas jedinců, jak jej akumulovat v každém z nich, v jejich tělech, v jejich silách či v jejich schopnostech, a to způsobem, jenž by byl přijatelný pro využití a kontrolu? Jak organizovat pracovní dobu, aby to bylo výnosné? Disciplíny, které analyzují prostor, které rozkládají a znovu skládají činnosti, musí být také pochopeny jako aparáty pro sčítání a kapitalizování času, a to čtyřmi postupy, které ve vsí jasnosti ukazuje vojenská organizace.

1. Rozdělit dobu na segmenty, následující či paralelní, z nichž každý musí končit ve stanovený okamžik. Například oddělit čas pro formování a dobu pro praktické cvičení; nesměšovat výuku rekrutů a cvičení veteránů; otevřít oddělené vojenské školy pro službu v armádě (založení školy v Paříži v roce 1764, založení dvanácti škol v provinciích v roce 1776); rekrutovat vojáky z povolání v co nejmladším věku, brát děti, „nechat je adoptovat státem, vychovávat je ve speciálních školách“;³⁸⁾ naučit je postupně postoji, poté pochodování, poté zacházení se zbraněmi, poté střelbě a postoupit od jedné činnosti k druhé, jen když je ta předcházející dokonale zvládnuta: „jednou z principiálních chyb je ukazovat vojákovi všechna cvičení naráz“;³⁹⁾ zkrátka rozložit čas do separovaných a přizpůsobených procedur. 2. Organizovat tyto proce-

dury podle analytického schématu – jako následnosti co možná nejjednodušších prvků, které se kombinují se vzrůstající komplexností. To předpokládá, že vyučování opustí princip analogického opakování. V 16. století spočívalo vojenské cvičení především v napodobování celé bitvy nebo její části a obecně ve zvyšování zručnosti a síly vojáka;⁴⁰⁾ v 18. století se výcvik „manuálního“ řídí principem „elementárního“ a nikoli již „exemplárního“: jednoduchá gesta – pozice prstů, ohnutí nohy, pohyb paží – jež jsou nanejvýš základními prvky užitečného jednání a které navíc zajišťují obecný výcvik síly, zručnosti a poslušnosti. 3. Finalizovat tyto časové segmenty, určit pevně termín jejich dokončení vyznačeného zkouškou, jež má trojí funkci; jednak ukazuje, zda subjekt dosáhl předepsané úrovně, jednak zaručuje srovnatelnost jeho výcviku s ostatními a nakonec diferencuje schopnosti každého jednotlivého individua. Když četaři, desátníci atd. „pověření úkolem vést druhé nabydou přesvědčení, že někdo z nich dosáhl úrovně vyžadované k tomu, aby postoupil do první třídy, předvedou jej nejprve důstojníkům své roty a ti ho pozorně přezkoušejí; není-li pak ještě dostatečně vy-cvičen, jeho přijetí odmítnou; jestliže se jim naopak představovaný muž zdá v daném případě způsobilý k přijetí, řečení důstojníci jej sami navrhnou velícímu důstojníkovi regimentu, který jej přijme, uzná-li to za vhodné, a nechá jej přezkoušet důstojníky velitelství. Sebemenší chyby stačí k tomu, aby byl odmítnut, a nikdo nebude moci postoupit z druhé třídy do první, aniž by podstoupil zkoušku první třídy“.⁴¹⁾

37) Viz E. Gerspach, *La Manufacture des Gobelins*, 1892.
38) To byl projekt J. Servana, *Le Soldat citoyen*, 1780, s. 456.
39) Nařízení z r. 1743 o pruské infanterii, Arsenal, ms. 4076.
40) F. de la Noue doporučoval na konci 16. století vytvoření vojenských akademií, přičemž žádal, aby se zde voják učil „vést koně, užívatí kord v kabátci a, maje dalších zbraní, šermovat, provádět cvičení či skákat; je-li připojeno i plavání a zápas, jest tak dokonce ještě lépe, neboť vše to činí člověka ještě zdatnějším a odolnějším“. *Discours politiques et militaires*, vydání z r. 1614, s. 181–182.

4. Uspořádat řady řad; předepsat každému, podle dosažené úrovně a podle jeho služebního stáří, odpovídající druh cvičení; společná cvičení mají diferencující úlohu a každá diference s sebou přináší speciální cvičení. Na konci každé řady začínají řady jiné, rozvětvují se a vytvářejí pododdělení. Takto je každé individuum zachyceno v časové řadě, která specificky definuje jeho úroveň či postavení. Je to disciplinární polyfonie cvičení: „Vojáci druhé třídy budou každé ráno cvičeni četaři, desátníky, *anspessades*, vojáky první třídy... Vojáci první třídy budou cvičeni každou neděli velitelem družstva... desátníci a *anspessades* budou cvičeni každé úterý odpoledne seržanty jejich oddílu a ti budou cvičeni každého 2., 12. a 22. daného měsíce odpoledne důstojníky velitelství.“⁴²⁾

Tento disciplinární čas je rovněž postupně ukládán pedagogické praxi – specifikuje se čas výcviku a ten se odděluje od času dospívání, od času dosažení povolání; zřizují se rozličná stadia oddělená od sebe postupnými zkouškami; určují se programy, jež se musejí odvíjet v souladu s jednotlivým stupněm a které obsahují cvičení vzrůstající obtížnosti; jednotlivci se klasifikují podle způsobu, jímž prošli těmito řadami. Za „iniciační“ čas tradičního vyučení (čas obecný, řízený samotným mistrem a završený jedinou zkouškou) dosadil disciplinární čas své multiplikované a postupné řady. Utváří se celá analytická pedagogika, velice úzkostlivá ve svém detailu (rozkládá vyučované předměty až na jejich nejjednodušší prvky, hierarchizuje v úzkých stupních každou fázi vývoje) a také velmi předčasně vyspělá ve své historii (široce anticipuje genetické analýzy ideologů, jimž byla, jak se zdá, technickým mo-

41) *Instruction par l'exercice de l'infanterie*, 14. května 1754.

42) *Tamtéž*. (*Anspessade* – označení pro šlechtice sloužícího v 16. a 17. století u francouzské pěchoty. Pozn. překl.)

delem). Na samém počátku 18. století požadoval Demia, aby se výuka čtení rozdělila na sedm úrovní: první pro ty, kteří se učí poznávat písmena, druhá pro ty, kteří se učí je vyslovovat, třetí pro ty, kteří se učí spojovat je do slabik a tvořit tak slova, čtvrtá pro ty, kteří čtou latinsky celé věty nebo od interpunkce k interpunkci, pátá pro ty, kteří začínají číst francouzsky, šestá pro ty, kteří jsou ve čtení pokročilí, a sedmá pro ty, kteří jsou schopni číst manuskripty. Avšak v případě, že je žáků velký počet, je třeba zavést ještě podrozdělení; první třída by muse-la obsahovat čtyři pásma: první pro ty, kteří se učí „jednoduchá písmena“; druhé pro ty, kteří se učí písmena složená; třetí pro ty, kteří se učí písmena stažená (â, ê...); poslední pro ty, kteří se učí písmena zdvojená (ff, ss, tt, st). Druhá třída by byla rozdělena do tří pásem: první pro ty, kteří „předčítají každé písmeno zvlášť předtím, než vysloví slabiku D. O., DO“; další pro ty, kteří „vyslovují ty nejnáročnější slabiky, jako jsou *bant, brand, spinx*“, atd.⁴³⁾ Každá úroveň v kombinatorice prvků se musí vepsat do rámce velké časové řady, která je zároveň přirozeným pochodem ducha a kódem vzdělávacích procedur.

„Seřazení“ na sebe navazujících aktivit dovoluje úplné pohlcení časového průběhu mocí: je tu možnost detailní kontroly a konkrétního zásahu (rozdělení, korekce, potrestání, eliminace) v kterémkoli okamžiku; možnost charakterizovat, a tedy využívat jednotlivce v souladu s úrovní, které dosáhli v řadách, jimiž prošli; možnost akumulovat čas a činnost, znovu se k nim vracet, totalizovat je a využívat je v závěrečném hodnocení, jež vyjadřuje konečnou schopnost jedince. Časové rozdělení se spojuje dohromady, aby bylo dosaženo zisku, a tím i vlády nad časovým trváním, jež by jinak unikalo. Moc se člení přesně podle času; zajišťuje přitom jeho kontrolu a ručí za jeho využití.

43) Ch. Demia, *Règlement pour les écoles de la ville de Lyon*, 1716, s. 19–20.

Disciplinární procedury vedly k odhalení času lineárního, v němž se okamžiky integrují jeden za druhým a který se orientuje vstříc konečnému a pevnému bodu. Je to vlastně čas „evoluční“. Je však třeba si připomenout, že ve stejném okamžiku objevily administrativní a ekonomické techniky kontroly sociální čas řadového, orientovaného a akumulárního typu: šlo o objev evoluce ve smyslu „pokroku“. Disciplinární techniky umožnily, aby se objevily individuální řady: šlo o objev evoluce ve smyslu „geneze“. Tyto dva velké „objevy“ 18. století, pokrok společností a geneze individuí, byly patrně ve vzájemném vztahu s novými technikami moci, či přesněji s novými způsoby organizace nakládání s časem a s jeho využíváním, prostřednictvím segmentarizace, seřazení, syntézy a totalizace. Makro- a mikrofyzika moci umožnily ne snad vynalezení historie (té nebylo po dlouhou dobu vůbec třeba), nýbrž integraci časové, jednotlicí, spojité, kumulativní dimenze do provádění kontrol a praxe ovládnutí. „Evoluční“ dějinnost, která se poté ustavila – a to tak důkladně, že je ještě dnes pro mnohé samozřejmostí –, je spjata s jedním způsobem fungování moci. Není pochyb, že vše jako „historická paměť“ kronik, genealogií, hrdinských činů, panování vládců a jejich činů bylo po dlouhou dobu svázáno se zcela jiným druhem moci. S novými způsoby podrobení má „dynamičnost“ spojených evolucí tendenci nahradit „dynastičnost“ okázalých událostí.

V každém případě se malé časové kontinuum geneze individuality zdá být, jako individuální cela, účinkem a objektem disciplíny. A v centru tohoto seřazení času nalézáme proceduru, která je pro něj tím, čím bylo uspořádání do tabulky pro rozdělení jedinců v prostoru a jejich celulórní rozčlenění; nebo dále tím, čím byl „manévr“ pro ekonomii jednání a organickou kontrolu. Touto procedurou je „cvičení“. Cvičení je technika, skrze níž jsou tělům kladeny úkoly zároveň opakované a rozlišené, vždy ale stupňované. Jakmile se chování

usměřňuje vstříc konečnému stavu, cvičení umožňuje opakovanou charakterizaci jedince jednak vzhledem k tomuto konečnému stavu, jednak vzhledem k ostatním jedincům nebo vzhledem k určitému typu průběhu. Tak zajišťuje formou continuity a nátlaku vývoj, pozorování, klasifikaci. Než cvičení přijalo tuto striktně disciplinární formu, mělo svou dlouhou historii: nalezneme je ve vojenských, náboženských či univerzitních praktikách, ať už jako iniciační rituál, přípravný ceremoniál, divadelní generálku či prostě zkoušku. Jeho lineární organizace, pokroková spjitost, jeho genetické rozvinutí v čase jsou přinejmenším v armádě a ve škole uvedeny později, a mají bezpochyby náboženský původ. V každém případě se idea školního „programu“, který by sledoval dítě až do konce jeho vzdělávání a který zahrnoval rok od roku, měsíc po měsíci cvičení vzrůstající komplexnosti, poprvé objevila, jak se zdá, v náboženské komunitě Bratrů společného života.⁴⁴⁾ Silně inspirováni Ruysbroekem a porýnskou mystikou transponovali jednu z částí duchovních technik do vzdělávání – a to nejen do vzdělávání mnichů, nýbrž i učitelů a obchodníků: téma dokonalosti, k níž příkladný mistr vede svého žáka, se u nich stalo tématem autoritářského zdokonalování žáků učitelem; čím dál tím přísnější cvičení, jež předpokládá asketický život, se stala úlohami se vzrůstající komplexností, jež vyznačují pokroky v dosahování vědění a dobrého chování; úsilí celého společenství o spasení se stalo kolektivní a nepřetržitou soutěží jednotlivců, kteří jsou klasifikováni na základě vzájemného vztahu. Byly to patrně procedury života ve společenství a úsilí o spasení, jež se staly prvotním jádrem metod určených k produkování schopností individuálně charakteristických, avšak kolektivně uži-

44) Viz G. Codina Meir, *Aux sources de la pédagogie des Jésuites*, 1968, s. 160n.

tečných.⁴⁵⁾ Ve své mystické či asketické formě bylo cvičení způsobem organizování pozemského času při dobývání spásy. Krok za krokem došlo v průběhu dějin západu k převrácení jeho smyslu, nicméně zachovalo si některé ze svých charakteristických rysů: sloužilo k hospodaření s časem života, k jeho shromažďování v užitečné formě a k vykonávání moci nad lidmi pomocí takto uspořádaného času. Poté co se cvičení stalo prvkem v politické technologii těla a trvání, nesměruje již mimo tento svět; naopak, směřuje k podrobení, které se nikde nezastaví.

Kompozice sil

„Začněme vyvrácením starého předsudku, podle kterého platí, že lze zvýšit sílu vojska posílením jeho hloubky. Všechny fyzikální zákony se stanou chimérami, pokud se je snažíme přizpůsobit taktice.“⁴⁶⁾ Od konce 17. století bylo technickým problémem infanterie osvobodit se od modelu fyziky

45) Prostřednictvím škol v Liège, Devenportu, Zwolle a Weselu; a rovněž díky Jeanu Sturmovi a jeho pamětem z roku 1538 o organizaci gymnázia ve Štrasburku. Viz *Bulletin de la société d'histoire de protestantisme*, díl XXV, s. 499–505.

Poznamenejme, že vztahy mezi armádou, náboženskou organizací a pedagogikou jsou velice komplexní. „Dekurie“, jednotka římské armády, se objevuje v benediktinských kláštřích jako pracovní jednotka a nepochybně i jako jednotka dohlížení. Bratři společného života si ji vypůjčili a upravili ve své pedagogické organizaci: žáci byli seskupeni po deseti. Tuto jednotku převzali jezuité do scénografie svých kolejí, přičemž zde znovu zavedli vojenský model. Avšak dekurie byla zrušena ve prospěch ještě militantnějšího schématu s řadami, kolonami, liniemi.

46) J. A. de Guibert, *Essai général de tactique*, 1772, díl I, s. 18. Popravdě řečeno, tento starý problém přišel znovu na pořad dne v 18. století z důvodů ekonomických a technických, jak ještě uvidíme; „předsu-

masy. Vyzbrojeno pikami a mušketami – dlouhými, nepřesnými, které příliš nedovolovaly vyhledat cíl a zamířit – bylo takové mužstvo používáno jednou jako projektil, jednou jako hradba či pevnost: „obávaná infanterie španělské armády“; k rozmístění vojáků v této mase docházelo především podle jejich služebního stáří a jejich udatnosti; uprostřed, s úkolem tvořit hmotu a objem, dodávat tělesu hustotu, byli ti největší nováčci; vpředu, v rozích a po stranách ti nejstatečnější nebo ti, kteří byli vyhlášeni jako nejzručnější vojáci. V průběhu klasické epochy se odehrál celý soubor jemných rozčlenění. Jednotka – regiment, batalion, oddíl, o něco později „divize“⁴⁷⁾ – se stala jakýmsi strojem s množstvím součástí, které se přesouvají jedny ve vztahu k druhým tak, aby dospěly do jisté konfigurace a dosáhly specifického cíle. Jaké byly příčiny této proměny? Některé z nich byly ekonomické: učinit každého jednotlivce užitečným a výcvik, udržování a vyzbrojení armády rentabilním; dodat každému jednotlivému vojákovi, té dokonalé jednotce, maximum účinnosti. Tyto ekonomické důvody se ovšem mohly stát určujícími pouze společně s technologickou transformací, s vynálezem pušky:⁴⁸⁾ puška, přesnější a rychlejší než mušketa, zhodnocovala zručnost vojáka; schopnější zasáhnout vybraný cíl dovolovala zužitkovat palebnou sílu na individuální úrovni; a naopak z každého vojáka učinila možný terč a vyžadovala tak mnohem větší mobilitu; přivodila tedy vyřazení techniky mas ve prospěch umění, jež rozmisťovalo jednotky a muže podél rozsáhlých, relativně pružných a mo-

dek“ v této otázce bude diskutován mnohem častěji, a to nejen samotným Guibertem (ale i jeho současníky Folardem, Pirehem, Mesnil-Durandem).

47) Ve smyslu, v jakém byl tento termín užíván po roce 1759.

48) Změny, které vedly k všeobecnému rozšíření pušky, lze datovat zhruba bitvou u Steinkerque (1699).

bilních linií. Odtud potřeba objevit celou prokalkulovanou praxi týkající se umístění jednotlivců i kolektivů, přemísťování skupin i izolovaných prvků, změn pozice, přechodu od jednoho uspořádání k jinému; zkrátka vynalézt mechanismus, jehož principem již nebyla mobilní anebo imobilní masa, nýbrž geometrie oddělitelných segmentů, jejichž základní jednotkou je mobilní voják se svou puškou;⁴⁹⁾ a pod úrovní vojáka samého jsou bezpochyby ještě jeho nejjemnější pohyby, čas jeho elementárních činností, fragmenty prostoru, který zaujímá nebo kterým prochází.

Tytéž problémy se objevují při konstituování výrobní síly, jejíž účinek musí být vyšší než souhrn elementárních sil, z nichž se skládá: „Ať kombinovaný pracovní den dosahuje této vyšší produktivity zmnožením mechanické produktivity práce, rozšířením činnosti dělníka v prostoru nebo zúžením pole výroby ve vztahu k měřítku produkce, mobilizací většího množství práce v kritickém okamžiku..., specifická výrobní síla kombinovaného pracovního dne je společenská síla práce či síla společenské práce. Vzniká z kooperace samé.“⁵⁰⁾

Tak se objevil nový požadavek, na který musela disciplína odpovědět: zkonstruovat stroj, jehož účinek bude maximalizován sladěným rozčleněním na elementární části,

49) O tomto významu geometrie viz J. de Beausorbe: „Válečná věda je povýtce geometrická... Uspořádání batalionu a eskadrony po celé frontě a na takové výši je důsledkem jediné doposud opomíjené, přesto však hluboké geometrie.“ (*Commentaires sur les défenses des places*, 1757, díl II, s. 307.)

50) K. Marx, *Kapitál*, kniha I, 4. oddíl, kapitola XI, Kooperace (české vyd. 1954, s. 354–355). Marx trvá v několika případech na analogii mezi problémy rozdělení práce a problémy vojenské taktiky. Například: „Tak jako se útočná síla jízdní eskadrony či síla odporu jízdního regimentu podstatně liší od síly sumy jedinců..., tak se také suma mechanických sil izolovaných dělníků liší od mechanické síly, která se vyvíjí, když pracují společně a současně na jedné nedělené operaci.“ (*Tamtéž*, s. 350–351.)

z nichž je sestaven. Disciplína již není prostým uměním rozmístění těl, vydobytí a akumulace jejich času, nýbrž sestavování sil tak, aby bylo dosaženo účinného stroje. Tento požadavek je vyjádřen několika způsoby.

1. Jednotlivé tělo se stává prvkem, který lze umístit, přesouvat a členit v souvislosti s druhými. Jeho udatnost či jeho síla již nejsou principiální proměnné, které je definují; těmi jsou místo, které zaujímá, interval, který pokrývá, jeho pravidelnost, pořádek, podle nichž provádí své přesuny. Muž ve zbrani je především spíš fragmentem mobilního prostoru než odvážným či čestným člověkem. Takto charakterizuje vojáka Guibert: „Když je ve zbrani, zabírá o dvě stopy více ve svém vnějším průměru, to jest zaujímá od jednoho konce k druhému a dokola o jednu stopu více, než je jeho největší šíře, měřeno od hrudi k ramenům, pročez je třeba přidat jednu stopu při skutečném rozestupu mezi ním a následujícím mužem; to dává na každého vojáka dvě stopy ve všech směrech a naznačuje to, že mužstvo infanterie zaujímá v bitvě, jak ve směru frontové linie, tak směrem do hloubky, tolik stop, kolik má šířku.“⁵¹⁾ Zde vidíme funkcionální redukci těla. Také však začlenění těla-segmentu do celkové sestavy, podle níž se artikuluje. Voják, jehož tělo je cvičeno k tomu, aby fungovalo část po částí v určených operacích, musí naopak na jiné rovině tvořit prvek mechanismu. Vojáci jsou cvičeni nejprve „jeden za druhým, poté po dvou, následně ve větším počtu... Zpozorujete, že pokud byli při zacházení se zbraněmi vojáci cvičeni odděleně, budou v tom pokračovat po dvou a budou si vzájemně vyměňovat místa, takže ten, který je vlevo, se učí řídit se podle toho, který je vpravo.“⁵²⁾ Tělo se konstituuje jako součástka multisegmentárního stroje.

51) J. A. Guibert, *Essai général de tactique*, 1772, díl I, s. 27.

52) Nařízení o výcviku infanterie, 6. května 1755.

2. Součástkami tohoto stroje jsou rovněž rozličné časové řady, které musí disciplína kombinovat, aby vytvářela složený čas. Čas jedněch se musí přizpůsobit času druhých tak, aby mohlo být z každého jednotlivě vydožito a do optimálního výsledku zakombinováno co největší množství sil. Takto snil Servan o vojenském stroji, který by pokrýl celé teritorium národa a v němž by byl každý zaměstnán bez přerušení, avšak rozdílným způsobem v souladu s vývojovým prvkem, s genetickou sekvencí, ve které by se právě nacházel. Vojenský život by začínal v nejtětlejším věku, kdy by děti byly vyučovány ve „vojenském duchu“ povolání, kterým je vojenská služba; ve stejném duchu by byl takový život i završen, když by veteráni, až do svých posledních dní, vyučovali děti, prováděli manévry s rekruty, předsedali cvičení vojáků, dohlíželi nad nimi, když by vykonávali veřejně prospěšné práce a konečně také zajišťovali pořádek v zemi, zatímco vojsko by válčilo na hranicích. Neexistuje jediný okamžik v životě, kdy by nebylo možné dohýbat síly za předpokladu, že je umíme odlišovat a kombinovat je s jinými. Stejným způsobem lze odkázat na velké dílny, v nichž jsou zaměstnáni starci a děti; jde o to, že existují určité elementární činnosti, pro něž není nezbytné využívat dělníky, kteří mají dostatek jiných schopností; nadto představují poměrně levnou pracovní sílu; a konečně pokud pracují, není již třeba nikoho, kdo by se o ně staral: „„Pracovitě lidstvo,“ prohlásil jeden daňový výběrčí ohledně jistého podniku v Angers, „ve věku od deseti let až po úplné stáří, může v této manufaktuře nalézt prostředky proti zahálce a proti bídě, která z ní vyplývá.“⁵³⁾ Bylo to ovšem bezpochyby základní vzdělání, ve kterém toto přizpůsobení odlišných chronologií proběhlo v nejsuttilnější formě. Od 17. století až po uvedení Lancasterovy metody na počátku 19. století byl kolečko po kolečku sestro-

53) Harvouin, Zpráva o generalitě v Tours; v P. Marchegay, *Archives d'Anjou*, 1850, díl II, s. 360.

jen komplexní hodinový strojek školy se vzájemným vyučováním: nejprve byl nejstarším žákům svěřen úkol prostého dohlížení, později kontrolování práce, ještě později i vyučování; nakonec tak byl všečen čas všech žáků vyplněn buď vyučováním, nebo učením se. Škola se stala strojem na učení, kde jsou každé dítě, každá úroveň a každý okamžik, jsou-li kombinovány, jak je třeba, nepřetržitě využívány v obecném procesu vyučování. Jeden z významných obhájců škol se vzájemným vyučováním nám předvádí onen pokrok: „Ve škole, ve které je 360 dětí, by učitel, který by chtěl vést každého žáka jednotlivě v průběhu tříhodinového vyučování, mohl každému věnovat pouze půl minuty. Pomocí nové metody píše, čte a počítá po dobu dvou a půl hodiny každý z 360 žáků.“⁵⁴⁾

3. Tato pečlivě vyměřená kombinace sil vyžaduje přesný systém řízení. Veškerá činnost disciplinovaného jedince musí být rozfázována a podporována přísnými rozkazy, jejichž účinnost záleží ve stručnosti a jasnosti; řád nemusí být vysvětlován ani formulován; jeho úkolem je, a to mu postačuje, uvést v činnost žádoucí chování. Vztah mezi mistrem disciplíny a tím, kdo je mu podřízen, je vztah signalizace: nejde o to porozumět rozkazu, nýbrž o to zachytit signál a ihned na něj reagovat podle více či méně umělého, předem stanoveného kódu. Umístit tělo do malého světa signálů, z nichž každému je připojena povinná a jednoznačná odpověď, to je technika výcviku, která „ze všeho despoticky vylučuje jakoukoli reprezentaci i ten nejtišší šepot“; disciplinovaný voják „začíná poslouchat cokoli, co se mu přikáže; jeho poslušnost je pohotová a slepá; náznak neposlušnosti či drobné zpoždění by byly zločinem“.⁵⁵⁾ Výcvik školáků musí probíhat stejným způsobem: několik slov, žádné vysvětlování, té-

54) Samuel Bernard, *Zpráva z 30. října 1816 ve Společnosti vzájemného vyučování*.

55) L. de Boussanelle, *Le Bon Militaire*, 1770, s. 2.

měř naprosté ticho přerušované jen několika signály – zazvoněním, tlesknutím dlaněmi, gestem, pouhým pohledem učitele nebo třeba tím malým dřevěným zařízením, které užívali bratři v křesťanských školách; nazývalo se „signál“, jímž bylo v pravém smyslu slova, a ve své mechanické stručnosti bylo určeno k tomu, aby současně přenášelo techniku prikazování a morálku poslušnosti. „Prvním a zásadním užitkem ‚signálu‘ bylo, že naráz soustředil pohledy všech žáků na učitele a upoutal jejich pozornost k tomu, s čím je hodlal seznámit. Kdykoli chce učitel získat pozornost žáků a nechat je přerušit všechna cvičení, udeří jednou na ‚signál‘. Kdykoli dobrý školák zaslechne zvuk ‚signálu‘, představí si, že zaslechl hlas svého učitele, nebo ještě lépe samotný hlas boží, jenž jej volá jménem. Vžije se tak do pocitu mladého Samuela, rka spolu s ním z hloubi své duše: ‚Pane, zde jsem.‘“ Žák se bude muset naučit kód signálů a na každý z nich automaticky odpovédět. „Po skončení modlitby učitel jednou udeří na ‚signál‘ a obrácejí se k žákovi, který má číst, dá mu tak znamení, aby začal. Chce-li přerušit žáka, jenž čte, udeří jednou na ‚signál‘... Chce-li dát znamení tomu, kdo špatně přečetl písmeno, slabiku či slovo, aby je opakoval, udeří dvakrát po sobě na ‚signál‘. Jestliže žák poté, co se měl opravit, nezačal znovu u slova, které špatně přečetl, poněvadž již přečetl několik dalších slov, učitel udeří třikrát následně po sobě, aby dal znamení, že žák se má ve čtení vrátit, a pokračuje v těchto znameních až do okamžiku, kde školák dospěje ke slabice či ke slovu, ve kterém předtím chyboval.“⁵⁶⁾ Škola se vzájemným vyučováním si ještě více přisadí v této kontrole chování systémem signálů, na něž je třeba okamžitě reagovat. Dokonce i verbální příkazy budou fungovat jako prvky signalizace:

56) J.-B. de La Salle, *Conduite des écoles chrétiennes*, vydání z r. 1828, s. 137–138. Viz rovněž Ch. Demia, *Règlements pour les écoles de la ville de Lyon*, 1716, s. 21.

„*Sedněte si do lavic.* Na slova *sedněte si* položí děti svou pravou ruku na stůl tak, aby položení ruky vydalo patřičný zvuk, a při tomtéž pohybu zasunou jednu nohu do lavice; na slova *do lavic* zasunou i druhou nohu a posadí se čelem k svým tabulkám... *Vezměte si tabulky.* Na slova *vezměte si* přiloží děti pravou ruku ke šňůrce, jež slouží k zavěšení tabulky na hřebík před nimi, a levou rukou uchopí tabulku uprostřed; na slovo *tabulky* ji sejmou a položí ji na stůl.“⁵⁷⁾

Souhrnně lze říci, že disciplína vyrábí z těla, která kontroluje, čtyři typy individuality, či spíše jednu individualitu, jež je vybavena čtyřmi charakteristikami: je celulární (díky hře prostorového rozmístění), je organická (díky kódování aktivit), je genetická (díky akumulaci času) a je kombinatorní (díky skládání sil). Aby toho dosáhla, zapojuje čtyři významné techniky: konstruuje tabulky; předpisuje manévry; ukládá cvičení; a konečně, aby zajistila kombinaci sil, organizuje „taktiky“. Taktika, umění konstruovat s lokalizovanými těly kódované činnosti a naučené schopnosti, tedy aparáty, v nichž je produkce rozmanitých sil převážena jejich propočtenou kombinací, je bezpochyby nejvyšší formou disciplinární praxe. V tomto poznatku viděli teoretici 18. století obecný základ veškeré vojenské praxe, počínaje kontrolou a výcvikem jednotlivých těl a konče využitím specifických sil nejkompexnějších množství. Zde je architektura, anatomie, mechanika i ekonomie disciplinárního těla: „V očích většiny vojáků je taktika pouhým odvětvím rozsáhlé válečné vědy; v mých očích je základem této vědy; sama je tou vě-

57) *Journal pour l'instruction élémentaire*, duben 1816. Viz R. R. Tronchot, *L'Enseignement mutuel en France*, rukopis dizertační práce, sv. I, který počítal s tím, že žákům musí být dáno přes 200 příkazů denně (nepočítaje v to výjimečné příkazy); jen pro ráno bylo stanoveno 26 hlasových příkazů, 23 znakových, 37 zazvonění a 24 zapískání, což znamená jedno zapískání či zazvonění každé tři minuty.

dou, neboť ukazuje jak konstituovat armádu, jak ji řídit, jak ji přemísťovat, jak ji přimět bojovat; neboť sama může zastoupit početnost a ovládat mnohost; a konečně, bude zahrnovat znalost lidí, zbraní, napětí, okolností, protože taktika jsou všechny tyto znalosti spojené dohromady, jež umožňují určovat ona hnutí.⁵⁸⁾ Anebo opět: „Pojem [taktika]... nabízí myšlenku postavení, jež se týká všech lidí utvářejících některou skupinu z těch, které společně tvoří armádu, jejich pohybů a jejich činností vzhledem k těm, které mají okolo sebe.“⁵⁹⁾

Lze připustit, že válka jako strategie je pokračováním politiky. Nesmí se ale zapomínat, že „politika“ byla vždy považována za pokračování ne-li přesně a přímo války, tedy přinejmenším vojenského modelu jako základního prostředku, který zabráni civilním potížím. Politika jako technika míru a vnitřního řádu se pokoušela uplatnit model dokonalé armády, disciplinované masy, poslušného a užitečného mužstva, regimentu v táboře i v poli, na manévrech i při cvičení. Ve velkých státech 18. století zajišťovala armáda občanský mír nepochybně proto, že byla reálnou silou, věčně hrozícím mečem, avšak rovněž proto, že byla technikou a věděním, jež umožňovaly přenést její schéma na sociální tělo. Existuje-li řada politika – válka, která je zprostředkovaná strategií, pak existuje i řada armáda – politika, zprostředkovaná taktikou. Strategie dovoluje porozumět válce jako způsobu vedení politiky mezi jednotlivými státy; taktika dovoluje porozumět armádě jako principu udržování absence války v občanské společnosti. Klasická doba poznala zrod velké politické a vojenské strategie, podle níž národy konfrontovaly jeden s druhým své ekonomické a demografické síly; poznala však také zrod minuciózní vojenské a politické taktiky, podle níž byla uvnitř států prováděna kontrola individuálních těl a sil. „Vojenství“ [*le militaire*] – instituce vojska, vo-

jenská osobnost, válečná věda, tak odlišné od toho, co bylo dříve charakteristické pro „válečníky“ [*homme de guerre*] – se během této doby specifikuje v bodě střetu mezi válkou a vřavou bitvy na straně jedné a poslušným řádem a tichem míru na straně druhé. Historici idejí svévolně přičítají filozofům a právníkům 18. století sen o dokonalé společnosti; avšak byl zde také vojenský sen o společnosti; v základě neodkazoval ke stavu přírody, nýbrž k pečlivě podřízeným soukolím stroje, nikoli k prvotní smlouvě, ale k nepřetržitému donucování, ne k základním právům, ale k donekonečna se rozvíjícímu výcviku, ne k svrchované vůli, ale k automatické poslušnosti.

„Disciplínu je třeba učinit národním statkem,“ prohlásil Guibert. „Stát, který zde popisují, bude mít jednoduchou, solidní a snadno ovladatelnou administrativu. Bude se podobat oněm obrovským strojům, které pomocí nijak zvlášť komplikovaných prostředků produkují znamenité výsledky; síla takového státu pramení z jeho síly, jeho blahobyt z jeho blahobytu. Čas, který všechno ničí, bude jeho moc zvětšovat. Vyvrátí vulgární předsudek vedoucí k představě, že impéria jsou podřízena imperiálnímu zákonu úpadku a zániku.“⁶⁰⁾ Napoleonský režim byl nedaleko, a s ním forma státu, která jej bude udržovat při životě, a tak nesmíme zapomínat, že tento stát byl založen nejen zákonodárci, nýbrž také vojáky, státními poradci i nižšími úředníky, muži zákona i muži tábora. Odkaz Říma, s nímž se tato formace spojovala, s sebou očitě přinášel tento dvojí rejstřík: občané a legionáři, zákon a manévry. Zatímco právníci či filozofové hledali v úmluvě primitivní model pro konstrukci nebo rekonstrukci těla společnosti, vojáci a spolu s nimi technici disciplíny vypracovali procedury pro donucování jednotlivce i kolektivu těl.

58) J. A. Guibert, *Essai général de tactique*, 1772, s. 4.

59) P. Joly de Maizeroy, *Théorie de la guerre*, 1777, s. 2.

60) J. A. Guibert, *Essai général de tactique*, 1772, Předmluva, s. XXIII–XXIV. Viz také to, co řekl Marx ohledně armády a forem buržoazní společnosti (dopis Engelsovi z 25. září 1857).

KAPITOLA II

PROSTŘEDKY SPRÁVNÉHO VÝCVIKU

Na samém počátku 17. století hovořil Walhausen o „pravé disciplíně“ jako o umění „správného výcviku“.¹⁾ Disciplinárni moc je totiž moc, která namísto aby vybírala a odebírala, má jako hlavní funkci „vycvičit“; či přesněji vycvičit proto, aby mohla lépe vybírat a o to více odebírat. Neseřazuje síly proto, aby je omezovala; snaží se je spojit všechny dohromady takovým způsobem, aby je znásobila a využila. Namísto toho, aby uniformně a masově ohýbala všechno, co se jí podřídí, odděluje, analyzuje, diferencuje, dovádí své procesy rozkládání až k nezbytným a postačujícím singularitám. „Cvičí“ mobilní, smíšená, neužitečná množství těl a sil tak, aby se z nich stala multiplicita individuálních prvků – malých oddělených cel, organických autonomií, genetických totožností a spojitostí, kombinatorických segmentů. Disciplína „vyrábí“ jedince; je to specifická technika moci, v níž jsou jedinci považováni současně za předměty i za nástroje její zkušenosti. Není to moc triumfující, která se pro vlastní nadbytek může spolehat na svou všemocnost; je to moc zdrženlivá, podezíravá, jež pracuje v modu vypočítavé, nicméně nepřetržitě šetrnosti. Jsou to skromné podmínky, nepatrné pochody, srovnávané-li s majestátními rituály suverénních vládců či velkých státních aparátů. A jsou to právě ony, co krok za krokem pře-

1) J. J. Walhausen, *L'Art militaire pour l'infanterie*, 1615, s. 23.

váží nad velkými formami, přemění jejich mechanismy a vnutí jim své postupy. Právní aparát této zdánlivě skryté invazi neunikne. Úspěch disciplinárni moci se odvíjí nepochybně od použití jednoduchých nástrojů: hierarchického pohledu, normalizující sankce a jejich kombinace v proceduře, která je pro ni specifická, ve zkoušce.

Hierarchický dohled

Vykonávání disciplíny předpokládá dispozitiv, který donucuje působením pohledu; aparát, v němž techniky, které umožňují vidět, zprostředkovávají účinky moci a kde naopak prostředky donucení činí zřetelně viditelnými ty, na něž jsou aplikovány. V průběhu klasické doby lze sledovat, jak se pomalu konstruuji tyto „pozorovatelné“ lidské mnohosti, kterým historie věd věnovala jen málo chvály. V ústraní, vedle velkolepých technologií dalekohledů, čoček a světelných svazků, které tvořily součást základu nové fyziky a kosmologie, existovaly drobné technologie mnohonásobného a provázaného dohlížení, pohledů, které musely vidět, aniž by byly viděny; temné umění světla a vidění potají připravovalo pomocí technik podrizení a návodů na jejich využití nové vědění o člověku.

Tyto „pozorovatelné“ měly téměř ideální model: vojenský tábor. Dočasné a zcela umělé město, jež se staví a představuje téměř dle libosti; centrum moci, která musí být co nej-mocnější, ale také co nejutajenější, co nejúčinnější a co nejostřejší, neboť působí na ozbrojené muže. V dokonalém táboře by moc působila jedine prostřednictvím přesného dohlížení; a každý pohled by byl součástí globálního fungování moci. Starý a tradiční čtvercový plán byl značně vytříben podle bezpočtu schémat. Přesně se definovala geometrie uliček, počtu a rozmístění stanů, orientace jejich vchodů,

uspořádání šiků a řad; rýsovala se síť pohledů, které se kontrolovaly navzájem: „Na seřadišti se vyznačí pět linií, první 16 stop od druhé; další mají mezi sebou 8 stop a poslední je 8 stop od míst pro ukrytí zbraní. Skladiště zbraní jsou 10 stop od stanů nižších důstojníků, přesně naproti první stanové žerdi. Společná ulička má šíři 51 stop... Stany jsou jeden od druhého vzdáleny dvě stopy. Stany velitelů tvoří vždy protějšek uličce jejich oddílů. Zadní žerď je 8 stop od poslední stanové žerdi. Stany kapitanů jsou nasměrovány přesně proti uličkám jejich oddílů.“²⁾ Tábor je diagram moci, která působí prostřednictvím účinku obecné viditelnosti. Ještě dlouhou dobu bude možné nacházet v urbanismu, v projektování dělnických čtvrtí, nemocnic, útulků, vězení, školních budov tento model tábora či přinejmenším princip, jenž stojí v pozadí: prostorové zasazení hierarchizovaných rovin dohlížení jedné do druhé. Princip „zapuštění“. Tábor byl poněkud zneuznaným uměním dohlížení, zatímco temná komora náležela k velké vědě o optice.

Tímto způsobem se rozvíjí celé problémové pole: otázka architektury, která již není budována jednoduše proto, aby byla vidět (okázalost paláců), nebo proto, aby dohlížela nad okolním prostorem (geometrie pevností), nýbrž pro permanentní vnitřní, rozčleněnou a detailní kontrolu – proto, aby učinila viditelnými ty, kdo se nacházejí uvnitř; ještě obecněji je to problematika architektury, která by byla operátorem pro transformaci jedinců: pracovala by s těmi, kterým poskytuje

2) *Règlement pour l'infanterie prussienne*, fr. překlad, Arsenal, ms. 4067, sv. 144. Pro staré plány viz Praissac, *Les Discours militaires*, 1623, s. 27–28, a J. de Montgommery, *La Milice française*, 1636, s. 77. Pro nové plány viz E. C. Beneton de Morange, *Histoire de la guerre*, 1741, s. 61–64, a *Dissertations sur les Tentés*, 1735; viz také množství nařízení, jako *Instruction sur le service des règlements de Cavalerie dans les camps*, 29. června 1753. Viz obr. č. 7.

přístřeší, usměrňovala by jejich chování, přiváděla by až přímo k nim účinky moci, předkládala by je k určitému poznání, přeměňovala by je. Staré prosté schéma uvěznění a klauzury – silné zdi, solidní brána, která brání vstupu či odchodu – začíná být nahrazováno kalkulem otevření, vyplněných a prázdných prostorů, průchodů a průhledů. V tomto směru se budova nemocnice postupně organizuje jako nástroj činnosti lékaře: musí umožňovat lepší pozorování nemocných a následně lepší péči o ně; pečlivým oddělením nemocných zabraňuje forma staveb přenosu nákazy; ventilace a vzduch, který proudí okolo každého lůžka, měly koneckonců bránit tomu, aby zhoubné výpary nestály nehybně okolo pacienta a nerozkládaly jeho tělesné šťávy a bezprostředními účinky nerozmnožovaly jeho nemoci. Nemocnice – jak měla být uspořádána v druhé polovině století a pro jakou bylo vypracováno nemálo plánů po druhém požáru *Hôtel-Dieu* – již není pouze přístřeším, pod nímž se usídlila ubohost a blízkost smrti; je to terapeutický operátor v samotné své materiální existenci.

Podobně budova školy musí být operátorem výcviku. Je to pedagogický stroj, jaký spatřoval Pêris-Duverney ve Vojenské škole, a to až do nejjemnějších detailů, jež do ní uložil Gabriel. Vycvičit zdatná těla, imperativ zdraví; vypěstovat kompetentní důstojníky, imperativ kvalifikace; vychovat poslušné vojáky, imperativ politiky; preventivně zamezit smilstvu a homosexualitě, imperativ morálky. Čtvero důvodů pro vybudování nepřekročitelných přehrad mezi jedinci, také ovšem čtyři průniky nepřetržitě dohlížení. Samá budova školy musí být aparátem dohledu; pokoje byly rozmístěny po délce chodby jako řada malých cel; v pravidelných intervalech se nacházela ubytovací jednotka důstojníka, takže „každých deset žáků má jednoho důstojníka po pravé a jednoho po levé straně“; žáci byli uzavřeni ve svých celách po celou noc; a Pêris trval na tom, aby okno „každého

pokoje bylo umístěno v přepážce směrem na chodbu od výše loktů až jednu či dvě stopy pod strop. Kromě toho, že pohled z takového okna je nanejvýš příjemný, troufáme si poznamenat, že je takové okno v mnoha ohledech i užitečné, nehledě na disciplinární důvody, jež lze považovat za určující pro toto uspořádání.³⁾ V jídelnách bylo zřízeno „mírně vyvýšené pódium, na němž byly umístěny stoly studijních inspektorů tak, aby mohli sledovat všechny stoly žáků jejich oddělení po celou dobu určenou k stravování“; latriny byly vybaveny polovičními dveřmi, aby učitel, který zde byl pověřen dozorem, mohl pozorovat hlavu a nohy žáků, ovšem i dostatečnými přepážkami po stranách, „aby na sebe ti, kteří jsou uvnitř, neviděli.“⁴⁾ Nekonečnou úzkostlivost dohlížení doprovází architektura tisícem nízkých a bezpečných zařízení. Směšné se budou zdát pouze v případě, že zapomeneme na méně významnou, avšak bezchybnou roli této instrumentace v postupující objektivaci chování jednotlivců a v jeho čím dál tím jemnějším rozčleňování na segmenty. Disciplinární instituce vyměšovaly mechanismus kontroly, který fungoval jako mikroskop chování; pečlivá a analytická dělení, která tyto instituce realizovaly, zformovala okolo lidí aparát pozorování, zaznamenávání a výcviku. Jak však ještě více rozčlenit pohledy v těchto strojích na pozorování, jak mezi nimi ustavit přenos, komunikaci? Jak zajistit, aby z jejich vykalkulované rozmanitosti vyplývala homogenní a nepřetržitá moc?

Dokonalý disciplinární aparát by umožňoval sledovat všechno neustále jedním pohledem. Centrální bod by byl současně zdrojem světla osvětlujícího všechno a místem konvergence pro vše, o čem je třeba vědět: dokonalým okem, kte-

3) Citováno v R. Laulan, *L'École militaire de Paris*, 1950, s. 117–118.

4) *Archives nationales*, 15. září 1763, MM 666–669. J. Bentham píše, že myšlenka *Panopticonu* napadla poprvé jeho bratra při návštěvě vojenské školy.

rému nic neunikne, a centrem, k němuž jsou všechny zraky upřeny. Tak si to představoval Ledoux, když konstruoval Arc-et-Senans: uprostřed příbytků rozestavených v kruhu a zcela otevřených směrem dovnitř stála vysoká konstrukce, jež soustřeďovala všechny administrativní funkce vedení, policejní funkce dozoru, ekonomické funkce kontroly a ověřování, náboženské funkce povzbuzování k poslušnosti a pracovitosti; odtud by vycházely všechny příkazy, zde by byly zaznamenávány všechny činnosti, registrovány a souzeny všechny chyby, a to bezprostředně, bez jakékoli pomoci kromě přesné geometrie. Mezi všemi důvody proslulosti, která byla v druhé polovině 18. století prokazována kruhové architektuře,⁵⁾ je nepochybně třeba uvést jeden: vyjadřovala určitou politickou utopii.

Disciplinární pohled ovšem potřeboval prostředky přenosu. Spíš než kruh odpovídala dvěma jeho požadavkům pyramida: požadavku být dostatečně komplexní pro zformování sítě bez trhlin – a následně znásobení jejich úrovní a jejich rozmístění po celém povrchu, který má být kontrolován; a požadavku být přesto dostatečně diskrétní, aby jeho nehybná váha netížila disciplinární aktivity a nebyla pro ně brzdou či překážkou; integrovat se do disciplinárního dispozitivu jako funkce, která zvětšuje jeho možné účinky. Bylo třeba jej rozložit na jednotlivé instance, ale to proto, aby vzrostla jeho produktivní funkce. Zkrátka specifikovat dohlížení a učinit ho funkčním.

To je problém velkých dílen a továren, kde se organizuje nový typ dohledu. Liší se od toho, jenž byl v režimu manufaktur zajišťován zvenčí inspektory pověřenými zavádět určitá nařízení; nyní jde o intenzivní, nepřetržitou kontrolu; probíhá po celou dobu pracovního procesu; nevztahuje

5) Viz obr. č. 12, 13 a 16.

se – nebo alespoň ne pouze – na výrobu (na povahu a množství materiálu, typ užívaných nástrojů, rozměry a kvalitu výrobků), nýbrž zahrnuje i lidskou činnost, dovednost, způsoby provádění jednotlivých činností, pohotovost, horlivost, chování. Je to ovšem rovněž něco jiného než domácí dohled mistra, neustále přítomného vedle dělníků či učedníků; tato kontrola je totiž uskutečňována příručními, dozorci, kontrolory a vedoucími dílen. Jak se stává výrobní aparát důležitější a komplexnější, jak vzrůstá počet dělníků a výrobních oddělení, tak jsou i úkoly kontroly nezbytnější a obtížnější. Dohlížení se stává přesně vymezenou funkcí, která však musí tvořit integrální součást výrobního procesu, musí ho zdvojit v celé jeho délce. Specializovaný personál se stává nepostradatelný, je neustále přítomný a přesně odlišený od dělníků: „Ve velkých manufakturách se vše řídí úderem zvonu, dělníci jsou omezováni a drženi na uzdě. Příručí, navyklí jednat s nimi v duchu nadřazenosti a poručnictví, což je v případě takového množství skutečně nezbytné, s nimi zacházejí tvrdě anebo s pohrdáním; to způsobuje, že takoví dělníci buď žádají více peněz, nebo odejdou brzy poté, co do manufaktury přišli.“⁶⁾ Ačkoli dělníci dávali přednost vedení kooperativního typu před tímto novým režimem dohledu, zaměstnavatelé v něm rozpoznali neoddelitelný prvek systému průmyslové výroby, soukromého vlastnictví a zisku. V měřítku továrny, velké železárny či dolu „jsou položky výdajů natolik rozmanité, že by i ta nejskromnější zpronevěra, kdyby k ní došlo v každé položce, pro celek znamenala obrovskou defraudaci, jež by nejen pohltila zisk, nýbrž vedla i ke ztrátě kapitálu; ...i ta sebeneopatrnější neschopnost, není-li rozpoznána, a může-li se tedy dennodenně opakovat, se může stát pro podnik zhoubnou

6) *Encyclopédie*, heslo „Manufacture“.

natolik, že jej vyčerpá ve velice krátké době“; z toho plyne, že pouze činitelé podřízení přímo majiteli a pověřeni jediné tímto úkolem budou moci bdít „nad tím, aby ani jedno sou nebylo utraceno zbytečně, aby ani jediný okamžik dne nebyl promarněn“; jejich úkolem bude „dohlížet na dělníky, navštěvovat všechna pracoviště, informovat vedení o všem, co se přihodilo“.⁷⁾ Dohlížení se stává rozhodujícím ekonomickým operátorem v tom smyslu, že je současně vnitřní součástí aparátu výroby a specifickým mechanismem disciplinární moci.⁸⁾

Stejný pohyb můžeme sledovat v organizování základního vzdělání: dohlížení se specifikuje a je integrováno do pedagogického vztahu. Rozvoj farních škol, růst počtu jejich žáků, neexistence metod umožňujících řízení simultánní aktivity celé třídy, nepořádek a zmatek, jež z toho vyplývaly, to vše vedlo nutně k zavedení kontrol. Na pomoc učiteli vybral Batencour z nejlepších žáků celou řadu „úředníků“ – správců, pozorovatelů, poradců, repetitorů, přednášečů modliteb, dohlížitelů na psaní, shromažďovatelů inkoustu, duchovních správců a inspektorů. Takto definované role byly dvojího druhu: první zahrnovaly materiální úkoly (distribuci inkoustu a papíru, rozdávání almužen chudým, čtení duchovních textů o svátcích atd.); druhé náležely řádu dohlížení: „pozorovatelé“ měli zaznamenávat, „kdo opustil svou lavici, kdo se baví, kdo nemá růženec ani modlitební knížku, kdo se choval špatně na mši, kdo se provinil nějakou neslušností, prostořekostí či

7) G. Cournol, *Considérations d'intérêt public sur le droit d'exploiter les mines*, 1790. Archives nationales, A XIII 14.

8) Viz K. Marx: „Funkce dohlížení, řízení a zprostředkování se staly funkcí kapitálu od té chvíle, kdy se práce, jež je mu podřízena, stala kooperativní. Jako funkce kapitálu získala funkce řízení specifické charakteristické znaky.“ (*Kapitál*, kniha I, 4. oddíl, kapitola XI, Kooperace, viz čes. překlad, 1954, s. 356)

křikem na ulici“; „napomínatelé“ měli za úkol „dávat pozor na ty, kdo hovoří nebo dělají hluk během hodin studia, kdo nepíší či kdo vtípkují“; „inspektoři“ se chodí vyptávat do rodin žáků, kteří chyběli nebo kteří spáchali vážné přestupky. Pokud jde o „rádce“, ti dohlížejí na všechny ostatní „úředníky“. Pouze „repetitoři“ mají čistě pedagogickou roli: „učí žáky ve dvojicích tiše číst“.⁹⁾ O několik desítek let později obnovil Demia hierarchii téhož typu, avšak téměř všechny funkce dohlížení jsou nyní zdvojeny o role pedagogické: podučitel učí jak držet pero, jak vést ruku, opravuje chyby a přitom „označuje provinilce, kteří se hádají“; jiný pomocný učitel plní tytéž úkoly v hodinách čtení; intendant, který kontroluje ostatní úředníky a dbá obecně na chování, je rovněž pověřen „vycvičit nově příchozí v provádění školních prací“; dekurioni nutí žáky recitovat z paměti jejich lekce a „označují“ ty, kteří je neznají.¹⁰⁾ Máme zde náčrt instituce „vzájemného“ typu, kde jsou uvnitř dispozitivu integrovány tři procedury: vyučování ve vlastním slova smyslu, nabývání poznatků prostřednictvím samotného výkonu pedagogické činnosti a konečně vzájemné a hierarchizované pozorování. Vztah dohlížení, jasně určený a regulovaný, je vepsán do srdce vyučovacích praktik: nikoli jako připojená či dodatečná součást, nýbrž jako mechanismus, který je jim vlastní a který znásobuje jejich účinnost.

9) M. I. D. B., *Instruction méthodique pour l'école paroissiale*, 1669, s. 68–83.

10) Ch. Demia, *Règlement pour les écoles de la ville de Lyon*, 1716, s. 27–29. Je v stejného druhu by bylo možné zaznamenat v organizaci kolejí: po dlouhou dobu byli zodpovědní za morálku malých skupinek studentů pověřeni „prefekti“ (dohlížející učitelé) nezávisle na profesorech. Nadto lze po roce 1762 pozorovat nový druh kontroly, který je úřednější a více integrovaný v hierarchii: dozorcí, *maîtres de quartier*, *maîtres subalternes*. Viz Dupont-Ferrier, *Du collège de Clermont au lycée Louis-le-Grand*, díl I, s. 254 a 476.

Hierarchizovaný, nepřetržitý a funkční dohled není bezpochyby nějakým velkým „objevem“ 18. století, jeho zákeřné rozvinutí však vděčí za svůj význam novým mechanismům moci, které s sebou přinesl. Disciplinární moc se díky němu stala „integrováním“ systémem, vnitřně spjatým s ekonomikou a s cíli dispozitivu, ve kterém působí. Organizuje se rovněž jako moc mnohonásobná, automatická a anonymní; neboť ačkoli je pravda, že dohlížení spočívá na jedincích, jeho fungování je fungováním sítě vztahů shora dolů, ale do jisté míry i zdola nahoru a horizontálně; tato síť „drží“ celek pohromadě a prostřednictvím účinků moci, kdy jedny jsou oporou druhých, tímto celkem integrálně prochází: dozorcí jsou pod nepřetržitým dozorem. Moc v dohlížení hierarchizovaných disciplín není držena jako věc, nepřenáší se jako vlastnictví; funguje jako mašinerie. A ačkoli je pravda, že její pyramidální organizace jí dodává „velitele“, je to aparát jako celek, který produkuje „moc“ a rozmisťuje jednotlivce v tomto permanentním a spojitém poli. To umožňuje disciplinární moci být současně absolutně „indiskrétní“, protože je všude a neustále ve střehu, protože ze svého principu neponechává žádnou oblast stranou a protože neustále kontroluje dokonce i ty, kteří jsou pověřeni kontrolovat; a zároveň „diskrétní“, neboť neustále a do značné míry pracuje v tichosti. Disciplína uvádí „do chodu“ relační moc, jež se udržuje samá vlastními mechanismy a jež nahrazuje manifestáční předvádění nepřetržitou hrou propočítaných pohledů. Díky technikám dohlížení, „fyzice“ moci, se ovládnutí těla uskutečňuje podle zákonů optiky a mechaniky, v celkové hře prostorů, linií, ochranných zástěn, svazků a stupňů a bez uchýlování se, přinejmenším v principu, k excesům, k použití síly, k násilí. Je to moc, která je zdánlivě o to méně „tělesná“, o co důmyslněji je „fyzická“.

Normalizační sankce

1. V sirotčinci rytíře Pauleta dala zasedání tribunálu, která se odehrávala každé ráno, vzniknout úplnému ceremoniálu: „Shledali jsme všechny žáky jako při bitvě, vyrovnané v řadě, nehybné a v dokonalé tichosti. Velitel, mladý gentleman ve věku šestnácti let, stál mimo řadu, drže v ruce meč; na jeho povel se mužstvo dalo v dvojkroku do pohybu, aby vytvořilo kruh. Rada se shromáždila uprostřed; každý z členů rady pronesl hlášení o své skupině za posledních dvacet čtyř hodin. Obžalovaným bylo dovoleno se ospravedlnit; byli vyslechnuti svědci; rada rokovala, a když dospěla ke shodě, velitel vyhlásil nahlas počet viníků, povahu jejich přestupků a uložené tresty. Nato mužstvo navýsost spořádaně odpochovalo.“¹¹⁾ V srdci všech disciplinárních systémů pracuje malý trestní mechanismus. Využívá jistý druh privilegií justice, se svými vlastními zákony, se specifickými přestupky, s jedinečnými formami sankcí, se svými soudními instancemi. Disciplíny ustavují „infrapenalitu“: rozčleňují prostor, který zákony nechávají prázdný; kvalifikují a stihají soubor způsobů chování, jimž jejich relativní lhostejnost dovoluje uniknout velkým systémům trestání. „Při vstupu se dělníci mají navzájem pozdravit; ... při odchodu musejí uložit materiál a nástroje, které používali, a současně dohlédnout na to, zda jejich lampa je zhasnuta“; „je výslovně zakázáno, aby se dělníci spolu bavili ať posunky či nějak jinak“; musejí „se chovat poctivě a slušně“; tomu, kdo bude chybět v práci více než pět minut, aniž by předem upozornil pana Oppenheima, bude „zaznamenána absence za polovinu dne“; a aby bylo jisté, že se v tomto drobném kriminálním právu na nic nezapomnělo, je zakázáno činit „cokoli, co může uškodit panu Oppenhei-

11) C. Pictet de Rochemont, *Journal de Genève*, 5. ledna 1788.

movi či jeho společníkům“.¹²⁾ V dílně, ve škole, v armádě zcela zuří mikropenalita času (opozdění, absence, přerušení úkolů), činnosti (nepozornost, nedbalost, nedostatečná horlivost), způsobu chování (nezdvořilost, neposlušnost), řeči (plané či drzé mluvení), těla („nesprávné“ postoje, nekonformní gesta, nečistota), sexuality (nestydatost, neslušnost). Zároveň je ve jménu trestání užívána celá řada subtilních postupů, od lehkého fyzického trestu po mírná strádání či drobná ponižování. Jde o to současně učinit trestatelné i nejmenší odchylky v chování a dodat trestní funkci i zdánlivě indiferentním prvkům disciplinárního aparátu: v krajním případě tak může cokoli sloužit k potrestání i toho nejmenšího přestupku, takže každý subjekt se nachází zachycen v trestající-trestatelné univerzalitě. „Pod slovem trest je třeba rozumět vše, co je schopno vyvolat v dětech pocit chyby, již se dopustily, vše, čím je lze ponížít, uvést je v zmatek: ... jistý chlad, určitá lhostejnost, otázka, ponížení, svržení z určitého postavení.“¹³⁾

2. Disciplína s sebou ovšem přináší zcela specifický způsob trestání, jenž není jen omezeným modelem tribunálu. Disciplinární trestání vychází z nedodržování, ze všeho, co neodpovídá pravidlům, co se jim vymyká, co se odchyluje. Trestná je neohraničená oblast nekonformního: voják spáchá „přestupek“ pokaždé, když nedosahuje požadované úrovně; „přestupkem“ žáka je nejen sebemenší pochybení, ale i nezpůsobilost plnit zadané úkoly. Nařízení pruské infanterie ukládalo jednat „s nejvyšší možnou přísností“ s vojákem, který se nenaučil dostatečně správně zacházet se svou puškou. Podobně bylo možné „školákovi, když si nezapamatoval katechismus z předešlého dne, nařídit, aby se jej naučil

12) Předběžné nařízení pro továrnu pana Oppenheima, 29. září 1809.

13) J.-B. de La Salle, *Conduite des écoles chrétiennes*, 1828, s. 204–205.

do příštího dne bez jakékoli chyby a aby jej druhý den zopakoval; anebo mohl být přinucen naslouchat mu vkleče na kolenu s rukama sepjatýma, či mu mohl být udělen nějaký jiný trest“.

Řád, který musí disciplinární tresty respektovat, je smíšené povahy: je to „umělý“ řád, stanovený explicitně zákonem, programem, nařízením. Je to však rovněž řád, který se definuje přirozeným a pozorovatelným způsobem: doba trvání učení, čas cvičení, úroveň schopností odkazují k pravidelnosti, která je také pravidlem. Děti v církevních školách nesměly nikdy navštěvovat „hodiny“, jejichž úroveň ještě nedosáhly, neboť by byly vystaveny nebezpečí, že se nebudou moci naučit nic; nicméně doba trvání každého stupně je pevně stanovena a ti, kteří po trojím zkoušení nebyli schopni postoupit do vyšší třídy, musejí být, zcela očividně, umístěni do lavice „hlupáků“. Trestání v disciplinárním režimu s sebou nese dvojí právně-přirozený odkaz.

3. Funkcí disciplinárního trestu je redukovat odchytky. Musí proto být podstatně *korektivní*. Vedle trestů vypůjčených přímo ze soudního modelu (pokuta, bičování, samotka) dávají disciplinární systémy přednost trestům, které spadají do řádu výcviku – zesílené, znásobené formy učení, několikeré opakování; nařízení z roku 1766 pro infanterii předepisovalo, že vojáci první třídy, „kteří projeví určitou nedbalost či zlou vůli, budou přefazeni zpět do druhé třídy“ a budou moci postoupit do první třídy pouze po dalších cvičeních a po novém složení zkoušky. Jak to též vyjádřil J.-B. de La Salle: „Všechny tresty spočívající v uložení práce navíc jsou nejčestnější pro učitele, nejvýhodnější a nej přijatelnější pro rodiče“; umožňují „vytěžit dokonce i z chyb dětí prostředky k zlepšení jejich rozvoje při napravování nedostatků“; například těm, „kteří nenapsali vše, co napsat měli, nebo kteří se nesnažili vykonat tento úkol dobře, lze uložit za trest určité penzum, které mají napsat nebo které se mají na-

učit nazpaměť“.¹⁴⁾ Disciplinární trest je, přinejmenším z velké části, izomorfní se samou povinností; není ani tak pomstou pošlapaného zákona jako jeho opakováním, jeho zdvojeným zdůrazněním. Takže nápravný účinek, který je od něj očekáván, přichází prostřednictvím pokání a lítosti pouze v podružných případech; je dosahován přímo prostřednictvím mechanismu výcviku. Trestat znamená cvičit.

4. Trestání je v disciplíně jen prvkem podvojného systému: odměna – trest. A právě tento systém pracuje v procesu výcviku a nápravy. Učitel „se musí v maximální možné míře vyhýbat užití trestů; musí se naopak vynasnažit udělovat odměny častěji než tresty, aby byli lenoši více podněcováni touhou být odměněni jako ti pilní než strachem z potrestání; to je důvod, proč je velice plodné, když je učitel omezen v užívání trestů, aby je-li to možné, dříve získával srdce dítěte, než dítě trestal“.¹⁵⁾ Tento mechanismus se dvěma prvky umožňuje určité množství operací, jež jsou charakteristické pro disciplinární trestání. Především je to klasifikace chování a jednání podle dvou protikladných hodnot dobra a zla; namísto prostého oddělení zakázaného, jak je uznává trestní justice, tu máme rozmístění mezi polem pozitivním a polem negativním; veškeré chování spadá do pole dobrých a špatných znamení, dobrých a špatných bodů. Navíc je tu možné vypracovat kvantifikaci a vše vyčíslit ekonomicky. Trestní účetnictví, neustále přítomné, dovoluje u každého jedince sestavit trestní bilanci. Tento systém, jehož přinejmenším zárodky lze nalézt i v armádě nebo v dílnách, dovedla velmi daleko školní „justice“. Bratři z církevních škol zorganizovali celou mikroekonomii privilegií a školních trestů: „Privilegia budou sloužit školákům k osvobození se od trestů, jež jim byly uloženy... Žák byl například potrestán úkolem

14) *Tamtéž*.

15) Ch. Demia, *Règlement pour les écoles de la ville de Lyon*, 1716, s. 17.

opsat čtyři či šest otázek z katechismu; bude se moci od tohoto trestu osvobodit prostřednictvím několika bodů privilegií; učitel určí počet bodů za každou otázku... Privilegia platí za určený počet bodů, učitel má rovněž možnost udělit jiná privilegia s nižší hodnotou, která slouží jako drobné za ta první. Dítě dostane například za trest úkol, který lze vykoupit pouze šesti body; má privilegium, jež platí za deset bodů; předloží je učiteli, který mu vrátí čtyři body, a tak dále.¹⁶⁾ A ve hře těchto kvantifikací, tohoto oběhu záloh a dluhů, díky nepřetržité kalkulaci kladných a záporných položek hierarchizují disciplinární aparáty „dobré“ subjekty ve vztahu ke „špatným“ a naopak. Skrze tuto mikroekonomii nepřetržitého trestání se vytváří diferenciacie, která není diferenciací jednání, nýbrž samotných jedinců, jejich povahy, jejich možností, jejich úrovně či jejich hodnoty. Tím, že disciplína s takovou přesností trestá skutky jedinců, soudí tyto jedince „v pravdě“; trestání, které uvádí v činnost, se integruje do okruhu poznatků o jedincích.

5. Rozmístění podle postavení nebo podle hodnot má dvojí úlohu: vyznačuje odchylky, hierarchizuje kvality, kompetence a schopnosti; také ale trestá a odměňuje. Jde o trestní funkci uspořádání a pořádací charakter trestu. Disciplína odměňuje prostou kombinací výhod, čímž umožňuje dosáhnout jistých postavení a pozic; trestá obrácením tohoto postupu a degradováním. Postavení samo o sobě slouží jako odměna i jako trest. V *École militaire* se vyjasnil celý komplexní systém „čestné“ klasifikace, kde uniformy předváděly tuto klasifikaci před zraky všech a více či méně čestné anebo zahanbující tresty byly spojovány, jako znaky privilegií či hanby, s takto rozdělovanými postaveními. Toto klasifikační a trestní rozmístění bylo realizováno v úzkých intervalech vztahů, které

16) J.-B. de La Salle, *Conduite des écoles chrétiennes*, B. N. ms. 11 759, s. 156n. Zde jde o transpozici systému shovívavosti.

důstojníci, profesori a jejich asistenti zaváděli bez ohledu na věk či hodnost do „morálních kvalit žáků“ a do „jejich všeobecně uznávaného chování“. První třída, takzvaní „velmi dobří“, se vyznačovala stříbrnými nárameníky; její výsadou bylo, že s ní bylo jednáno jako s „čistě vojenským mužstvem“; vojenské byly proto i tresty, na něž měla právo (odsouzení a v nejtěžších případech i uvěznění). Druhá třída, „dobří“, nosila nárameníky z rudého hedvábí a stříbra; i oni podléhali odsouzení a uvěznění, avšak mohli také klečat nebo být zavřeni do klece. Třída „slabých“ měla právo na nárameníky z červené vlny; k již vyjmenovaným trestům se v případě potřeby přidávalo nošení šatů z pytloviny. Poslední třída, „špatní“, se vyznačovala nárameníky z hnědé vlny; „žáci této třídy jsou podrobováni všem trestům, které se v *l'Hôtel* užívají, nebo všem takovým, které, jak se věří, je nutno zavést, i kdyby to měla být uvěznění o samotě v temné kobce“. A k tomu byla postupem doby připojena třída „hanby“, pro kterou se připravují specifická nařízení „takového druhu, že ti, kteří do oné třídy náležejí, jsou neustále odděleni od ostatních a oblečeni do pytloviny“. Protože prospěch a chování musejí samy rozhodnout o pozici žáka, „ti z dvou posledních tříd se mohou těšit na to, že postoupí do prvních tříd a že budou nosit jejich znaky, když budou obecným svědectvím uznáni, že se toho stali hodni proměnou svého chování a svými pokroky; a ti z prvních tříd mohou zrovna tak sestoupit do těch druhých, jestliže poleví ve svém chování a jestliže shromážděné zprávy v jejich neprospěch ukáží, že si nezaslouží postavení a výsady prvních tříd...“ Klasifikace, jež měla trestat, má tendenci zaniknout. „Třída hanby“ existuje jen proto, aby zmizela: „aby byl posouzen druh konverze žáků z třídy hanby, kteří se chovají dobře“, jsou znovu umísťováni do jiných tříd, je jim vráceno jejich oblečení; během jídla a odpočinku však zůstávají se svými soudruhy v ponížení; budou k nim navraceni, pokud nebudou pokračovat.

čovat ve svém dobrém chování; „opustí je zcela, jestliže je jejich chování uspokojivé jak v rámci třídy, tak v celém oddělení“.¹⁷⁾ V důsledku toho má toto hierarchizované trestání dvojitý účinek: rozmisťuje žáky podle jejich schopností a chování, tedy podle užítku, který budou přinášet po opuštění školy; vykonává na ně neustálý tlak, aby se podřídili téměř modelu, aby byli všichni společně donucováni „k podřízenosti, k poslušnosti, k pozornosti při studiu a cvičeních, k praktické přesnosti při plnění povinností a ve všech součástech disciplíny“. Prostě aby se všichni sobě navzájem podobali.

Umění trestat v režimu disciplinární moci zkrátka není namířeno ani k pokání, ani přesně k represí. Uvádí do činnosti pět zcela rozdílných operací: referuje o jedinečných činech, akcích a chováních v rámci celku, který je zároveň polem srovnání, prostorem diferenciací i principem pravidla, jímž se má člověk řídit. Diferencuje jedince navzájem podle univerzálního pravidla, jež bude fungovat jako minimální práh, jako průměr, který je třeba respektovat, či jako optimum, k němuž má každý směřovat. Poměruje, ve smyslu kvantitativním, a hierarchizuje, ve smyslu hodnot, schopnosti, úroveň a „povahu“ jednotlivců. Prostřednictvím tohoto „hodnotového“ měřítka zavádí nátlak ke konformitě, jež má být realizována. A konečně vytyčuje hranici, která definuje diferencii vzhledem ke všem diferencím, hranici vnějšku, který je abnormální („třída hanby“ v *École militaire*). Nepřetržitě trestání, které prochází všemi body a kontroluje všechny instance disciplinárních institucí, porovnává, diferencuje, hierarchizuje, homogenizuje a vylučuje. Jedním slovem – *normalizuje*.

Staví se tedy postupně do opozice k soudnímu systému trestání, který má za základní funkci vztahovat se nikoli k souboru pozorovaných jevů, ale ke korpusu zákonů a tex-

17) *Archives nationales*, 30. březen 1758, MM 658 a 15. září 1763, MM 666.

tů, jež je třeba mít na paměti; nikoli diferencováním jedince, ale specifikací skutků podle určitého počtu obecných kategorií; nikoli hierarchizací, ale zřetelnou a prostou hrou binární opozice mezi dovoleným a zakázaným; nikoli homogenizováním, ale vypracováním rozsudku platného jednou provždy. Disciplinární dispozitivní vyprodukovaly „trestání normou“, které je se svými principy a ve svém fungování neredukovatelné na tradiční trestání zákonem. Malý tribunál, který, jak se zdá, permanentně zasedá v budovách disciplíny a který na sebe občas bere teatrálně podobu velkého soudního aparátu, nás nesmí zmást: nepřenáší, vyjma několika formálních spojitostí, mechanismy kriminální justice až do struktury každodenní existence; přinejmenším to není jeho podstatná funkce; disciplíny vyprodukovaly – opírajíce se přitom o celou řadu jiných, velice starých procedur – nový trestní mechanismus a ten krok za krokem pohltit velkolepý vnější aparát, zatímco se zdálo, že jej zdrženlivě či ironicky reprodukuje. Juristicko-antropologický mechanismus, který zrcadlí celé dějiny moderního trestání, nemá svůj původ v překrývání kriminální justice společenskými vědami a v nárocích vlastních této nové racionalitě či humanismu, které by s sebou toto překrývání přinášelo; bod jeho vzniku tkví v oné disciplinární technice, jež zapojuje nové mechanismy normalizující sankce.

Skrze disciplíny se objevila moc Normy. Znamená tato moc nový zákon moderní společnosti? Řekněme spíš, že se počínaje 18. stoletím připojila k jiným mocím (k moci Zákona, k moci Slova a Textu, k moci Tradice) zavazující je k novým vymezením. Normální se ustavilo jako princip donucování při učení spolu se zavedením standardizovaného vzdělání a se zřízením *écoles normales* (učitelské ústavy); ustavilo se v úsilí zorganizovat národní korpus medicíny a prostředí nemocnice, způsobilé prosadit fungování obecných norem zdraví; ustavilo se i v regulaci postupů výroby

a výrobních produktů.¹⁸⁾ Tak jako dohled, a spolu s ním, se normalizace stala koncem klasické doby jedním z významných nástrojů moci. Znaky, které vyjadřovaly postavení, privilegia, příslušnost, jsou postupně nahrazovány celým systémem stupňů normality, či přinejmenším je k nim tento systém připojován systém stupňů normality, jež jsou známkami příslušnosti k homogennímu společenskému tělesu, které však mají i samy o sobě roli klasifikace, hierarchizace a rozmísťování do jednotlivých postavení. V jistém smyslu nutí normalizující moc k homogenitě; avšak individualizuje tím, že umožňuje měřit odchylky, determinovat úrovně, fixovat zvláštnosti a zužitkovat diference, když jedny přizpůsobuje druhým. Je pochopitelné, že moc normy funguje snadno v rámci systému formální rovnosti, protože do homogenity, která je zde pravidlem, zavádí jako užitečný imperativ a výsledné měřítko naprostou degradaci individuálních rozdílů.

Zkouška

Zkouška kombinuje techniky hierarchie, která dohlíží, a techniky trestu, který normalizuje. Je to normalizující pohled, dohled, jenž dovoluje klasifikovat, třídít a trestat. Konstruuje nad lidmi viditelnost, na jejímž základě jsou rozdělování a trestání. Proto je ve všech disciplinárních dispozitivích zkouška na nejvyšší míru ritualizována. Spojuje se v ní ceremoniál moci a forma zkušenosti, rozvinutí síly a ustanovení pravdy. V srdci procedur disciplíny manifestuje podřízení těch, kteří jsou vnímáni jako objekty, a objektivaci těch, kteří jsou podřízeni. Překrytí vztahů moci a vztahů vědění má při

18) V tomto bodě je třeba odkázat na podstatné stránky z knihy G. Canguilhem, *Le Normal et le Pathologique*, 1966, s. 171–191.

zkoušce všechnu svou viditelnou okázalost. A je zde ještě jedna inovace klasické doby, kterou historici věd opomněli. Píší se dějiny zkoumání slepě narozených dětí, dětí vychovávaných divokými zvířaty anebo zkoumání hypnózy. Kdo však napíše obecnější, mlhavější, ale také mnohem více rozhodující dějiny „zkoušky“ – jejich rituálů, jejich metod, jejich osobností a jejich rolí, jejich her otázek a odpovědí, jejich systémů zaznamenání a klasifikace? Neboť v této jemné technice jsou zapojeny celá jedna oblast vědění a celý jeden typ moci. Často se hovoří o ideologii, kterou s sebou nesou, až diskrétně či hlasitě, humanitní „vědy“. Ovšem sama jejich technologie, to malé operační schéma, jež má takový rozptyl (od psychiatrie k pedagogice, od diagnostiky chorob k najímání pracovních sil), ten postup při zkoušce tak důvěrně známý – neuvádí v činnost uvnitř jediného mechanismu vztahy moci, které umožňují vybírat a konstituovat vědění? Politické obklíčení se odehrává nikoli prostě na rovině vědomí, reprezentací, na rovině, kde, jak se věří, sídlí vědění, nýbrž na rovině, která vědění umožňuje.

Jednou ze základních podmínek epistemologického odblokování medicíny na konci 18. století bylo organizování nemocnice jako „zkoušejícího“ aparátu. Rituál vizity je zde tou nejočividnější formou. V 17. století připojoval lékař, přicházející zvnějšku, svou inspekci k mnoha jiným druhům kontroly – náboženské, administrativní; nepodílel se příliš na každodenní správě nemocnice. Postupně se vizita stávala pravidelnější, přísnější, a především rozsáhlejší: zaujímala stále významnější část nemocničního provozu. V roce 1661 byl lékař v *Hôtel-Dieu* v Paříži pověřen jednou vizitou denně; v roce 1687 byl „provádějící“ lékař povinen přezkoušet během odpoledne některé vážně postižené nemocné. Nařízení z 18. století stanovovala časový rozpis vizit a délku jejich trvání (nejméně dvě hodiny); tato nařízení trvala na střídání lékařů tak, aby byly vizity zajištěny každodenně, „dokonce

i na velikonoční neděli“; nakonec byl v roce 1771 zaveden post nemocničního lékaře, pověřeného „provádět všechny služby náležející jeho postavení, v noci stejně jako ve dne, po dobu mezi vizitami vykonávanými docházejícím lékařem“.¹⁹⁾ Někdejší inspekce, nesoustavná a rychlá, se proměnila v pravidelné pozorování, jež uvedlo nemocného do situace takřka nepřetržitě zkoušky. To má dva důsledky: ve vnitřní hierarchii začíná lékař, až dosud prvek vnější, nabývat nad církevním personálem převahy a svěruje mu v technice zkoušky pevně určenou, avšak podřízenou roli; objevuje se také kategorie „zdravotní sestry“; pokud jde o samotnou nemocnici, jež byla dosud především chudobincem, stává se nyní místem výcviku a ověřování poznatků: dochází k převrácení vztahů moci a ke konstituování vědění. Správně „disciplinovaná“ nemocnice je místem odpovídajícím lékařské „disciplíně“; tato disciplína tak může opustit svůj textový charakter a spíše než z tradice rozhodujících autorit může začít vyvozovat své referenze z oblasti objektů opakovaně se nabízejících ke zkoušce.

Stejným způsobem se i škola stává aparátem nepřetržitě zkoušky, který zdvojuje operaci učení v celé její šíři. Půjde tu čím dál tím méně o otázku souborů, v nichž by žáci poměřovali své síly, a vždy půjde více o nepřetržitě srovnávání každého s každým, které umožňuje současně poměřovat a trestat. Bratři křesťanských škol vyžadovali, aby jejich žáci psali písemnou práci každý den v týdnu: první den z pravopisu, druhý z aritmetiky, třetí den ráno z katechismu a večer z krasopisu atd. Navíc se každý měsíc měla psát jedna písemná práce, jež by poukázala na ty, kteří zasluhovali, aby byli podrobeni zkoušce inspektora.²⁰⁾ Od roku 1775 existovalo v *École des Ponts et Chaussées* šestnáct zkoušek do roka:

19) *Registre des délibérations du bureau de l'Hôtel-Dieu.*

20) J.-B. de La Salle, *Conduite des écoles chrétiennes*, 1828, s. 160.

3 z matematiky, 3 z architektury, 3 z kreslení, 2 z psaní, 1 z tešání kamene, 1 ze stylu, 1 z rýsování plánů, 1 z nivelizace, 1 z vyměřování staveb.²¹⁾ Zkouška se nespokouvala s potvrzováním učení; to byl jeden z jejích permanentních faktorů; stál při ní v pozadí podle nepřetržitě opakovaného rituálu moci. Zkoušení totiž umožňovalo učiteli vytvořit během předávání vědění celé pole poznatků o žácích. Tak zatímco zkouška, kterou se v korporativní tradici zakončovalo vyučování, hodnotila dosažené schopnosti – „mistrovské dílo“ ověřovalo již vykonaný přenos vědění – ve škole je zkouška pravým a neustálým výměníkem vědění; garantuje přechod poznatků od učitele k žákovi, avšak odebírá také žákovi vědění určené a vyhrazené pro učitele. Škola se stala místem vypracování pedagogiky. A tak jako procedura nemocniční zkoušky dovolila epistemologické odblokování medicíny, věk „zkoušející“ školy značí počátek pedagogiky, která pracuje jako věda. Věk inspekce a donekonečna opakovaných manévřů v armádě rovněž vyznačuje rozvoj ohromného taktického vědění, jehož účinek se projevil v epoše napoleonských válek.

Zkouška s sebou přináší celý mechanismus, který k určitému typu formování vědění připojuje určitou formu praktikování moci.

1. *Zkouška přeměnila ekonomii viditelnosti na výkon moci. Moc je tradičně to, co se ukazuje, co je vidět, co se manifestuje a co paradoxně nachází princip své síly v pohybu, jímž tuto sílu rozvíjí. Ti, na něž působí, mohou zůstávat ve stínu; přijímají světlo pouze od té části moci, jež je jim propůjčena, nebo z jejího odrazu, který na okamžik přenášejí. Disciplinární moc se naproti tomu projevuje ve své neviditelnosti; těm, jež si podrobuje, ukládá naopak princip povinné vidi-*

21) Viz *L'Enseignement et la diffusion des sciences au XVIIIe siècle*, 1964, s. 360.

telnosti. V disciplíně jsou tím, co má být viděno, subjekty. Jejich osvětlení zajišťuje působení moci, jež je nad nimi vykonávána. Stav být bez ustání viděn, moci být kdykoli viděn je to, co udržuje disciplinární individuum v jeho podřízenosti. A zkouška je technika, kterou moc – místo aby vysílala znamení své síly, místo aby svým subjektům vštěpovala své znaky – zachycuje své subjekty do mechanismu objektivace. V prostoru, kde vládne, manifestuje disciplinární moc svou sílu v podstatě uspořádáváním objektů. Zkouška platí za ceremoniál této objektivace.

Až dosud bylo rolí politického ceremoniálu poskytovat místo současně excesivní i regulované manifestaci moci; ceremoniál byl přehnaným výrazem síly, zároveň přemrštěným a kódovaným „vydáním“, ve kterém moc obnovovala svou platnost. K ceremoniálu vždy více či méně patřil triumf. Okázalý zjev panovníka s sebou přinášel něco z posvěcení, z korunovace, z vítězného návratu; nebylo jediné příležitosti, dokonce ani při pohřebních slavnostech, kdy by se moc nerozvinula do své plné výstavnosti. Disciplína má svůj vlastní typ ceremoniálu. Není jím triumf, nýbrž přehlídka, „paráda“, okázalá forma zkoušky. „Subjekty“ jsou zde předkládány jako „objekty“ pozorování moci, jež se manifestuje jediné svým pohledem. Nepřijímají přímo obraz suverénní moci; rozvíjejí přitom jen účinky – a to, dalo by se říci, prázdné – na jejich tělech, která se stala dokonale čitelná a poslušná. 15. března 1666 vykonal Ludvík XIV. svou první vojenskou přehlídku: „jedna z nejpozoruhodnějších událostí v království“ – 18 000 mužů, kteří plátili za sílu, jež „bude držet Evropu v neklidu“. O několik let později byla u příležitosti této události vyražena medaile.²²⁾ Nese nápis: „*Disciplina militaris restituta*“ a legendu „*Prolu-*

22) O této medaili viz článek J. Jucquiota v *Le Club français de la médaille*, 4. trimestr 1970, s. 50–54. Obr. č. 2.

sio ad victorias“. Napravo král, pravou nohu nakročenou kupředu, sám řídí přehlídku svou hůlkou. Na levé polovině je několik řad vojáků stojících čelem k divákovi a seřazených směrem do hloubky obrazu; zdvihají paži do výše ramen a drží pušku zcela svisle; vykračují pravou nohou a levá je mírně pootočená vně. Na zemi se v pravých úhlech protínají linie, tvořící pod nohama vojáků rozlehlé čtyřúhelníky, které slouží jako značky pro různé fáze a pozice jejich cvičení. Zcela vzadu se rýsuje klasická architektura. Sloupy paláce jsou prodloužením sloupů, které tvoří seřazení muži a jejich vztyčené pušky, tak jako dláždění tvoří bezpochyby prodloužení linií cvičení. Avšak nad balustrádou, která budovu korunuje, jsou sochy představující tančící postavy: klikaté linie, zaoblená gesta, draperie. Mramor je zaplněn pohyby, jejichž jednotící princip je harmonický. Muži stojí strnule v uniformně opakovaném postoji, řada vedle řady, linie vedle linie: to je jednota taktická. Řád architektury, který na svém vrcholu osvobozuje tančící postavy, klade svá pravidla a svou geometrii na zem na disciplinované muže. To jsou sloupy moci. „Dobré,“ řekl jednoho dne velkokníže Michail před nastoupenými vojáky poté, co zhlédl armádní manévry, „jen – oni dýchají.“²³⁾

Přijměme tuto medaili jako svědectví okamžiku, kdy se spojují – paradoxním, nicméně význačným způsobem – nejzjevnější figura suverénní moci a objevení se rituálů vlastních moci disciplinární. Těžko udržitelná viditelnost monarchy se vrací v nevyhnutelné viditelnosti subjektů. A právě tato inverze viditelnosti ve fungování disciplín zajišťovala až do jejich nejnižších úrovní projevy moci. Vstupujeme do věku nekonečné zkoušky a donucovací objektivace.

23) P. Kropotkin, *Autour d'une vie*, 1902, s. 9. Za tento odkaz vděčím panu G. Canguilhemovi.

2. *Zkouška také uvádí do dokumentačního pole individualitu.* Néchává za sebou celý pečlivě opatrovaný a detailní archiv, jenž se ustavil na úrovni těl a dní. Zkouška, která umísťuje individua do pole dohledu, je rovněž situuje do sítě psaní; zapojuje je do celé masy dokumentů, které je zachycují a fixují. Procedury zkoušky byly okamžitě spojeny se systémem intenzivní registrace a akumulace dokumentů. „Moc psaní“ se ustanovala jako podstatná součást soukolí disciplinární moci. V mnoha bodech se formovala podle tradičních metod administrativní dokumentace, nicméně se speciálními technikami a důležitými inovacemi. Zahrnovaly například metody identifikace, charakteristiky osob či popisu. Zde ležel problém armády, která byla nucena znovu zapojit dezertéry, zabránit opakování odvodů, korigovat fiktivní stavy vykazované důstojníky, rozeznat u každého vojáka, čím může sloužit a jakou má hodnotu, s jistotou stanovit bilanci zmizelých a padlých. Byl to problém nemocnic, kde bylo třeba rozeznávat nemocné, stíhat simulanty, sledovat vývoj nemocí, ověřovat účinnost léčby, určovat analogické případy a odhalovat počátky epidemií. Byl to problém vzdělávacích ústavů, kde bylo nutné u každého jedince charakterizovat jeho schopnost, určit jeho úroveň a jeho možnosti, indikovat případnou využitelnost toho, co by mohl dělat: „Registr slouží k tomu, aby, jsa včas a na místě k mání, dával poznat mravy dětí, jejich pokroky na cestě zbožnosti, v katechismu i ve vzdělání podle času ve škole stráveného, jejich ducha i jejich úsudek, jenž byl již od přijetí vyhraněný.“²⁴⁾

Odtud plyne formace celé řady kódů disciplinární individuality, které umožnily pomocí prostředků homogenizace přepsat individuální rysy ustavené zkouškou: fyzický kód popisu osoby, lékařský kód symptomů, školský nebo vojenský kód jednání či chování. Tyto kódy byly ještě příliš rudi-

24) M. I. D. B., *Instruction méthodique pour l'école paroissiale*, 1669, s. 64.

mentální jak v kvantitativní, tak v kvalitativní formě, avšak vyznačily okamžik první „formalizace“ individua v rámci vztahů moci.

Další inovace disciplinárního psaní se týkaly uvedení těchto prvků do vztahu korelace, akumulace dokumentů, jejich seřazení, organizování pole srovnávání, jež dovolovalo třídit, tvořit kategorie, stanovovat průměry, upevňovat normy. Nemocnice osmnáctého století byly obzvlášť velkými laboratořemi zapisování a dokumentárních metod. Vedení registrů, jejich specializace, prepisování z jedněch do druhých, jejich cirkulace během vizit, jejich konfrontace při pravidelných setkáních lékařů a úředníků, přenos jejich dat do orgánů centralizace (ať do nemocnice nebo do hlavní kanceláře starobinců), porovnatelnost počtu onemocnění, vyléčení, úmrtí na úrovni jedné nemocnice, města i v měřítku celého národa tvořily součást procesu, jímž se nemocnice podrobovaly disciplinárnímu režimu. Mezi základní podmínky dobré lékařské „disciplíny“ v obou smyslech tohoto slova je třeba zahrnout procedury psaní, které umožňovaly integrovat individuální data v kumulativních systémech, aniž by se zde ztrácela; uspořádat vše tím způsobem, že lze najít určité individuum počínaje kterýmkoli obecným registrem a že se naopak každý údaj individuální zkoušky může odrazit v kalkulacích celku.

Zkouška se díky celému tomuto aparátu psaní, který ji doprovází, otevírá dvěma korelativním možnostem: konstituování individua jako popsatelného, analyzovatelného objektu, nicméně nikoli jeho redukováním na „specifické“ znaky, jak to činili přírodovědci v případě živočichů, nýbrž udržováním jeho jedinečných rysů, jeho individuálního vývoje, jeho vlastních schopností či možností pod dohledem permanentního vědění; a na druhé straně konstituování srovnávacího systému, který dovoluje měření globálních jevů, popis skupin, charakterizaci kolektivních faktů, odhado-

vání individuálních odchylek jednotlivců ve vztahu k druhým, jejich rozmístění v dané „populaci“.

Tyto malé techniky záznamu, registrace, konstituování spisů, zadávání do sloupců a tabulek, jež jsou nám důvěrně známé, které však umožnily epistemologické odblokování věd o individuuum, měly ve svých důsledcích rozhodující význam. Máme nepochybně důvod položit si aristotelovskou otázku: je věda o individuuum možná a legitimní? Velký problém patrně vyžaduje velká řešení. Existuje však i malý historický problém – na konci 18. století se objevuje něco, co bychom mohli zahrnout pod označení „klinické“ vědy; problém vstupu individua (a nikoli již druhů) do pole vědění; problém vstupu jedinečné deskripce, dotazování, anamnézy, „spisu“ do všeobecného fungování vědeckého diskurzu. Odpověď na tuto jednoduchou faktickou otázku jistě postrádá vznešenost: je třeba sledovat tyto procesy psaní a registrace, je třeba sledovat tyto mechanismy zkoušek, formování disciplinárních dispozitivů a formování nového typu moci nad těly. Je to zrození věd o člověku? To je pravděpodobně nutné hledat v těch neslavných archivech, kde se vypracovávala moderní hra donucování těl, gest, chování.

3. *Zkouška obklopená všemi dokumentačními technikami činí z každého individua „případ“*: případ, který tvoří zároveň objekt poznání a cíl působení moci. Případ již není jako v kauzistice či v soudní praxi soubor okolností kvalifikujících čin a umožňujících přizpůsobit užití pravidla, nýbrž individuum, tak jak může být popsáno, posouzeno, měřeno, srovnáváno s jinými, a to v samotné jeho individualitě; a je to také individuum, jež musí být cvičeno či napravováno, jež se musí třídit, normalizovat, vylučovat atd.

Po dlouhou dobu zůstávala jakákoli individualita – ta nejnížší a kohokoli – pod prahem popisu. Být prohlížen, pozorován, do detailu vykládán, sledován den po dni nepřetržitým zápisem bylo privilegiem. Kronika člověka, vyprávění

o jeho životě, jeho historiografie redigovaná v proudu jeho existence tvořily součást rituálů jeho moci. Avšak disciplinární pochody tento vztah převrátily, snížily práh popsátelnosti individuality a učinily z tohoto popisu prostředek kontroly a metodu ovládnutí. Není to již monument pro paměť budoucnosti, nýbrž dokument pro případné použití. A tato nová popsátelnost je o to výraznější, oč striktnější je disciplinární začlenění: od počátku 18. století a v souladu s tendencí, která je vlastní mechanismům disciplíny, se dítě, nemocný, blázen, odsouzený stávají objektem individuálních popisů a životopisných vyprávění. Toto zapisování skutečných osudů již není procedurou heroizace; funguje jako procedura objektivace a podrobení. Pečlivě ověřovaný život mentálně chorých či delikventů souvisí, tak jako kroniky králů či epejeje o velkých a slavných banditech, s určitou politickou funkcí psaní, ale v rámci zcela jiné techniky moci.

Zkouška jako současně rituální a „vědecká“ fixace rozličných individuí, jako připíchnutí každého k jeho vlastní jedinečnosti (v opozici k ceremonii, kde se manifestovaly postavení, urozenost, privilegia, funkce spolu s veškerou nádherou svých znaků) jasně ukazuje objevení se nové modalitě moci, kde každý obdrží jako statut svou vlastní individualitu a kde je prostřednictvím tohoto statutu spjat s rysy, s měřítky, s odchylkami, s „poznámkami“, které jej charakterizují a činí z něj v každém ohledu „případ“.

A konečně zkouška stojí v centru procedur, které konstituují individuum jako účinek a objekt moci, jako účinek a objekt vědění. Je to zkoušení, které kombinováním hierarchického dohlížení a normalizační sankce zajišťuje skvělé disciplinární funkce rozmístění a rozřídění, maximálního vydobytí sil a času, plynulé vývojové akumulace, optimální kompozice schopností; tedy produkce celulární, organické, genetické a kombinatorní individuality. Spolu s tím se ritualizují ty disciplíny, které bychom mohli krátce charakterizo-

vat, když řekneme, že jsou modalitou moci, pro niž je podstatná individuální diference.

*

Disciplíny vyznačují okamžik, kdy se uskutečňuje to, co bychom mohli nazvat obrácení politické osy individualizace. V některých společnostech, pro něž je feudální režim pouze příkladem, lze tvrdit, že individualizace je největší tam, kde se praktikuje svrchovanost, a ve vyšších sférách moci. Čím více je zde někdo držitelem moci či privilegia, tím více znamená jako individuum skrze rituály, projevy či výtvarné reprezentace. „Jméno“ a rodokmen, které ho situují uvnitř celku příbuzností, vykonání hrdinských činů, které manifestují převahu sil a které vyprávění činí nesmrtelnými, ceremonie, které vyznačují svým uspořádáním mocenské vztahy, monumenty či donace, které dodávají život i po smrti, oslavy a excesy rozhozovačnosti, mnohonásobné věrnostní a lenní svazky, jež se různě kříží, to vše konstituuje procedury „vzestupné“ individualizace. V disciplinárním režimu je individualizace naproti tomu „sestupná“: úměrně tomu, jak se moc stává anonymnější a funkčnější, mají ti, na nichž se praktikuje, tendenci být silněji individualizováni; a to spíše prostřednictvím dohlížení než ceremonií, spíše pozorováním než pamětihodnými příběhy, spíše pomocí srovnávacích měřítek, která odkazují k „normě“, než rodokmenů, které předkládaly jako význačné body předky; spíše „odchylkami“ než hrdinskými skutky. V systému disciplíny je dítě více individualizováno než dospělý, nemocný více než zdravý, blázen a delikvent více než normální a netrestaný člověk. Právě vstříc těm prvním jsou ve všech případech namířeny individualizující mechanismy naší civilizace; a pokud se objeví snaha individualizovat zdravého, normálního a trestně bezúhonného dospělého, je to napříště vždy tak, že se zkoumá,

kolik je v něm ještě z dítěte, kolik skrytého šilenství v něm přebývá, jaký zásadní zločin by si přál spáchat. Všechny vědy, analýzy či praktiky s kořenem „psycho-“ mají své místo v tomto historickém obratu procedur individualizace. Okamžik, kdy se přešlo od historicko-rituálních mechanismů formování individuality k mechanismům vědecko-disciplinárním, kdy normální nastoupilo na místo zděděného po předcích a měřítko na místo statutu, nahrazujíc tak individualitu člověka pamětihodného individualitou člověka kalkulatelného, okamžik, kdy se vědy o člověku staly možnými, byl rovněž okamžikem, kdy se do činnosti zapojily nová technologie moci a jiná politická anatomie těla. A jestliže je od hloubi středověku až po dnešek „dobrodružství“ příběhem individuality, přechodem od eposu k románu, od vznešených činů k tajné jedinečnosti, od dalekých vyhnanství k vnitřnímu zkoumání dětství, od soubojů k fantazmatům, je to vše rovněž vepsáno ve formování disciplinární společnosti. Není to již „*le bon petit Henri*“, nýbrž neštěstí malého Hanse, co vypráví příhody z našeho dětství. Dnešní *Román o říši* byl napsán Mary Barnesovou; namísto Lancelota tu máme prezidenta Schrebera.

Často se říká, že model společnosti, která má jako své konstitutivní prvky individua, je převzatý z abstraktních právnických forem smlouvy a směny. Merkantilní společnost by se podle tohoto názoru představovala jako smluvní asociace izolovaných právnických subjektů. Možná. Zdá se, že politická teorie 17. a 18. století se skutečně často podřizuje tomuto schématu. Nesmíme však zapomínat, že v téže době existovala technika účinného ustavování individuí jako korelativních prvků moci a vědění. Individuum je nepochybně fiktivním atomem „ideologické“ reprezentace společnosti; je ale také skutečností fabrikovanou tou specifickou technologií moci, jež se nazývá „disciplína“. Musíme jednou provždy přestat popisovat účinky moci v termínech negativ-

ních: moc „vylučuje“, „potlačuje“, „zadržuje“, „cenzuruje“, „abstrahuje“, „maskuje“, „skrývá“. Moc ve skutečnosti produkuje; produkuje realitu; produkuje oblasti objektů a rituálů pravdy. Individuum a poznatky, které o něm lze získat, patří k této produkci.

Nepřiznáváme však těmto často drobným úskokům disciplíny, když jim připisujeme takovou moc, příliš mnoho? Odkud mohou čerpat tak rozsáhlou účinnost?

KAPITOLA III

PANOPTISMUS

Podívejme se nyní na měřítko, která je třeba, podle nařízení ze 17. století, brát v úvahu, bylo-li město prohlášeno za nakažené morem.¹⁾

Nejprve přísné prostorové rozčlenění: dokonalé uzavření města a okolní půdy, zákaz opustit město pod trestem smrti, vyhubení všech volně pobíhajících zvířat; rozdělení města na oddělené čtvrti, jmenování správce v každé z nich. Každá ulice je zařazena pod pravomoc syndika, který nad ní dohlíží; kdyby ji opustil, bude odsouzen k smrti. Od určeného dne je nařízeno, aby každý zůstal ve svém uzavřeném domě; pod trestem smrti je zakázáno dům opustit. Sám syndik přichází, aby zvnějšku uzavřel všechny domy; bere si s sebou klíče, které odevzdá správci čtvrti; ten je drží u sebe až do konce karantény. Každá rodina se musí postarat o zásoby; pouze v případě chleba a vína budou z ulice do interiéru domů zřízeny úzké dřevěné kanály, umožňující každému dostat svou dávku, aniž by přitom došlo ke styku mezi zásobovateli a obyvateli domů; pro maso, ryby a zeleninu byly používány kladky a koše. Je-li naprosto nezbytné opustit dům, je to možné jen podle stanoveného pořadí a s vyloučením jakéhokoli styku. Volně se mohou pohybovat jen správci, syndici

1) *Archives militaires de Vincennes*, A 1 516 91 sc. Toto nařízení je v podstatě stejné jako celá řada jiných, jež pocházejí z téže doby či z doby dřívější.

a vojáci na stráži, a mezi nakaženými domy od jedné mrtvolky k druhé také „krkavci“, kteří jsou lhostejně ponecháni smrti: jsou to „lidé, kteří evidují nemocné, pohřbívají mrtvé, uklízejí a vykonávají mnoho dalších sprostých a odporných služeb“. Je to rozčleněný, nehybný, strnulý prostor. Každý je zarovnán na svém místě. A pokud se hne, jde mu o život; buď se nakazí, nebo je potrestán.

Inspekce pracuje bez ustání. Dohled je všude ve stavu bdělosti: „značně velký útvar občanské milice, jemuž velí dobří důstojníci a slušní lidé“, příslušníci stráže u městských bran, na radnici a ve všech čtvrtích, aby se dosáhlo co nejbystřeji poslušnosti obyvatel a co nejabsolutnější autority městských úředníků, „jakož i dohlížení nad vším nepořádkem, zlodějstvím a rabováním“. V městských branách jsou stanoviště dohledu, na konci každé ulice vojenské hlídky. Každý den navštěvuje správce čtvrtí, která mu byla svěřena, aby se přesvědčil, zda syndikové plní své úkoly, zda si obyvatelé na něco nestěžují; „dohlížejí nad jejich jednáním“. Každý den prochází rovněž syndik ulici, za kterou je odpovědný; zastaví se před každým domem, nechá si všechny obyvatele nastoupit k oknům (těm, kteří mají svá obydlí obrácena směrem na dvůr, bude přiděleno jedno okno vedoucí na ulici, kde se nesmí kromě nich ukázat nikdo jiný); každého vyvolá jménem a zajímá se, v jakém jsou stavu, všichni, jeden po druhém – „v kterémžto případě jsou obyvatele povinni mluvit pravdu pod hrozbou trestu smrti“; jestliže se kdokoli neukáže u okna, syndik se musí ptát po důvodech: „snadno tak odhalí, zda skrývají mrtvé či nemocné“. Každý uzavřený ve své kleci, každý u svého okna, odpovídající na vyvolání jménem a ukazující se, když je vyzván – je to velkolepá přehlídka živých a mrtvých.

Tento dohled se opírá o systém permanentní registrace: hlášení jsou předávána od syndiků ke správcům, od správců ke konšelům či k starostovi. Na počátku tohoto „uzamčení“

se postupně stanovují role všech obyvatel přítomných ve městě; do seznamu se zanáší „jméno, věk a pohlaví bez ohledu na postavení“: jeden exemplář je pro správce čtvrti, druhý pro kancelář radnice, další slouží jako základ k tomu, aby syndik mohl provádět každodenní kontrolu. Vše, co je během návštěv zjištěno – úmrtí, onemocnění, stížnosti, porušení řádu –, je zaznamenáno a předáno dále správcům a úředníkům radnice. Ti mají veškerou pravomoc nad lékařskou péčí; je jim přidělen odpovědný lékař; žádný jiný lékař nemůže vykonávat svou praxi, žádný jiný lékárník nemůže připravovat léky, žádný zpovědník nemůže navštěvovat nemocné, aniž by měl písemné povolení, „aby se zabránilo tomu, že by někdo skrýval či léčil nakaženého nemocného bez vědomí úředníků radnice“. Registrace patologického musí být konstantní a centralizovaná. Vztah každého jedince k jeho nemoci a k jeho smrti vede skrz zástupce moci, skrz registraci, kterou provádějí, a skrz rozhodnutí, která vynášejí.

Pět nebo šest dní po začátku karantény dochází k vyčištění domů, jednoho po druhém. Všichni obyvatele jsou nuceni odejít; v každé místnosti jsou „nábytek a zboží“ vyzdvíženy či zavěšeny nad zemí; po místnosti se rozlije pačule; po pečlivém utěsnění všech okem, dveří, a dokonce i klíčových dírek, které se zalijí voskem, se pačule zapálí. Nakonec se celý dům otevře dokořán, zatímco se pačule spotřebovává hořením; ti, co čištění prováděli, jsou tak jako při vstupu prohledáni „v přítomnosti obyvatel domu, aby bylo vidět, že si při odchodu neodnášejí nic, co s sebou nepřinesli“. Čtyři hodiny poté mohou obyvatele vstoupit do svého domu.

Tento uzavřený, rozkouskovaný, ve všech svých bodech kontrolovaný prostor, kde jsou jednotlivci vsazeni na vymezené místo, kde jsou kontrolovány i ty nejmenší pohyby, kde jsou všechny události zaznamenávány, kde centrum a periferii propojuje nepřetržitá činnost zapisování, kde moc působí

nerozděleně podle souvislého hierarchického schématu, kde je každý jednotlivec neustále vyhledáván, zkoušen a distribuován v prostředí živých, nemocných a mrtvých – to vše utváří kompaktní model disciplinárního dispozitivu. Na mor odpovídá řád; jeho funkcí je rozplést všechny zmatky: zmatek nemoci, která se přenáší, když dojde ke smísení těl; zmatek zla, které vzrůstá, když strach a smrt stírají hranice zakázaného. Předepisuje každému jeho místo, jeho tělo, jeho nemoc a smrt, jeho prospěch, prostřednictvím všudypřítomné a vševědoucí moci, která sama sebe pravidelným způsobem neustále rozděluje, až nakonec určuje jednotlivce, to, co jej charakterizuje, to, co mu náleží, to, co se mu přihodí. Proti moru, který je směsí, prosazuje disciplína svou moc, která je analytická. Okolo moru vznikla celá literární fikce svátku: suspendované zákony, uvolnění zákazů, frenetico času, který míjí, těla mísící se bez jakéhokoli ohledu, jedinci, kteří strhávají své masky, kteří ztrácejí svou statutární totožnost a figuru, pod kterou jsou známí, kteří nechávají vyjít na světlo zcela jinou pravdu. Byl tu ale také politický sen o moru, který byl pravým opakem literární fikce svátku: nikoli kolektivní slavnost, nýbrž přísné oddělení; nikoli přestupované zákony, nýbrž pronikání nařizování až do nejjemnějších detailů existence a prostřednictvím dokonalé hierarchie, která zajišťuje kapilární fungování moci; nikoli masky, které se navlékají a strhávají, nýbrž přísouzení každému jeho „pravého“ jména, jeho „pravého“ místa, jeho „pravého“ těla a jeho „pravé“ nemoci. Mor jako současně reálná a imaginární forma ztráty řádu má za svůj medicínský a politický korelát disciplínu. Za disciplinárními dispozitivu můžeme číst utkvělou hrůzu z „nakažení“, z moru, z povstání, ze zločinu, z tuláctví, z dezercce, z lidí, kteří se objevují a mizejí, žijí a umírají bez řádu.

Jestliže lepra podněcovala vznik rituálů vyloučení, které vedly v určité míře až ke vzniku modelu a sloužily jako obecná forma velkého Uzavření, mor podněcuje schémata discip-

linární. Spíš než masivní a binární rozdělení na jedny a druhé vyžaduje mor množství separací, individualizující roz-místění, do hloubky organizovaný dohled a kontrolu, intenzifikaci a rozvětvení moci. Malomocný je zachycen v praktikách odmítnutí, v exilu-klauzуре; je tam ponechán, aby zanikl v masovém měřítku, kde není důležité rozlišovat; nakažení morem jsou zachyceni v detailním taktickém rozčlenění města na čtvrti, kde existují individuální diference omezujícími účinky moci, která se posiluje, artikuluje a dále rozděluje. Na jedné straně je velké uzavření, na straně druhé správný výcvik. Lepra a její oddělení; mor a jeho rozčlenění. Jedno je poznamenáním, druhé analýzou a rozdělením. Exil malomocného a uvěznění morem nakažených v sobě nenesou stejný politický sen. Ten první je snem o čistém společenství, ten druhý snem o disciplinární společnosti. Dva způsoby, jak vykonávat moc nad lidmi, jak kontrolovat vztahy mezi nimi, jak rozplétat jejich nebezpečné svazky. Město nakažené morem, celé prostoupené hierarchií, dohlížením, pohledem, psaním, město znehybnělé extenzivním fungováním moci, jež dopadá odděleným způsobem na všechna individuální těla – to je utopie dokonalé ovládaného města. Mor (přínejmenším zůstává-li ve stadiu předpokladu) je zkouška, na jejímž základě lze ideálně definovat působení disciplinární moci. Když se snaží nechat práva a zákony fungovat podle čisté teorie, uchylují se právníci ve své představivosti do přirozeného stavu; aby vládcové zahlédli fungování dokonalých disciplín, snili o situaci morové nákazy. V pozadí disciplinárních schémat stojí obraz moru jako řešení všech zmatků a nepořádků; tak jako stojí obraz lepry odříznuté od jakéhokoli kontaktu v pozadí schémat vyloučení.

Jsou to schémata rozdílná, nikoli však neslučitelná. Můžeme sledovat, jak se pomalu přibližují, a právě devatenáctému století bylo vlastní, že na prostor vyloučení, jehož symbolickým obyvatelem byl malomocný (a žebráci, tuláci,

blázní a násilníci tvořili jeho skutečnou populaci), aplikovalo techniku moci patřící k disciplinárnímu rozčlenění. Zacházet s „malomocnými“ jako s „nakaženými morem“, promítnout detailní rozdělení disciplíny na neuspořádaný prostor internace, pracovat s metodami analytického rozmístění vlastní moci, individualizovat vyloučené, ale i užít procedur individualizace pro označení vyloučených – to vše bylo přesně prováděno disciplinární mocí od počátku 19. století; psychiatrický útulek, systém vězeňství, polepšovna, nově zavedená zvláštní výchovná péče pro mladistvé a do jisté míry nemocnice, v obecném smyslu pak všechny instance individuální kontroly pracovaly ve dvojitém režimu: v režimu binárního oddělení a označení (blázen – duševně zdravý, nebezpečný – neškodný, normální – nenormální); a v režimu donucujícího vykázání, rozlišujícího rozdělení (kdo kým je; kde má být; čím má být charakterizován, jak jej rozeznat; jak nad ním individuálním způsobem vykonávat dohled atd.). Na jedné straně jsou malomocní „předělávání podle vzoru moru“; vyloučeným je vnucována taktika individualizujících disciplín; a na druhé straně univerzalita disciplinárních kontrol dovozuje vyznačit, kdo je „malomocný“, a zapojit do hry proti němu dualistické mechanismy vyloučení. Konstantní dělení na normální a nenormální, jemuž je každý jedinec podřízen, vede až k nám samým, přičemž aplikuje binární vyznačení a exil malomocných i na všechny ostatní objekty; existence celého tohoto souboru technik a institucí, které mají za úkol poměřovat, kontrolovat a napravovat nenormální, vede k fungování disciplinárních dispozitivů, které si vyžádaly strach z moru. Všechny mocenské mechanismy, které se do dnes rozprostírají okolo nenormálního, aby je označily jako to, co je třeba změnit, tvoří tyto dvě formy, z nichž jsou ony mechanismy vzdáleně odvozeny.

*

Benthamův *Panoptikon* je architektonickou figurou této kompozice. Jeho princip je známý: na okraji je budova ve tvaru kruhu; uprostřed je věž; věž je prošívkována širokými okny, která vedou směrem k vnitřní straně kruhu; okrajová budova je rozdělena na jednotlivé cely, z nichž každá prochází celou šířkou budovy; cely mají dvě okna, jedno, směřující dovnitř, odpovídá oknům věže; druhé, směřující ven, umožňuje, aby skrz celou procházelo světlo z jedné strany na druhou. Potom stačí umístit dohlížejícího do centrální věže a v každé cele uzavřít jednoho blázna, nemocného, vězně, dělníka nebo školáka. V důsledku protisvětla je možné z věže pozorovat, jak se rýsují právě proti světlu drobné siluety těch, kdo jsou uzavřeni v celách na okraji. Tolik klecí, tolik malých divadel, kde je každý herec sám, dokonale individualizovaný a neustále viditelný. Dispozitiv panoptika organizuje prostorové jednotky, které umožňují bez ustání vidět a okamžitě rozeznávat. Převrací zkrátka princip žaláře; nebo spíše jeho tři funkce – uzavřít, zbavit světla, skrýt – zachovává jen tu první a potlačuje druhé dvě. Plné světlo a pohled dozorce uzavírají lépe než temnota, která koneckonců ochraňuje. Viditelnost je past.

Zaprvé umožňuje – což je účinek negativní – vyhnout se kompaktním, hemžícím se a rozbouřeným masám, jež se nacházely na místech uzavření, jak je maloval Goya nebo popisoval Howard. Na svém místě je každý bezpečně uzavřen v cele, do níž je zpředu vidět z místa dozorce; boční stěny však zabranují jakémukoli kontaktu se spoluvězni. Je viděn, ale nevidí; je objektem informace, nikdy subjektem komunikace. Umístění jeho cely vstříc centrální věži mu ukládá osobou viditelnost; avšak rozdělení kruhu, jeho dobře oddělené cely implikují boční neviditelnost. A toto vše je zárukou pořádku. Jsou-li vězni odsouzeni trestanci, není tu nebezpečí, že by došlo ke spiknutí, k pokusu o společný útěk, plánování nových zločinů v budoucnosti, vzájemnému špatnému

ovlivnění; jsou-li jimi pacienti, nehrozí nebezpečí šíření nákazy; jsou-li to blázni, odpadá nebezpečí vzájemného násilného ublížení; jsou-li to děti, nehrozí opisování, hluk, bavení se, rozptylování. Jde-li o dělníky, nedochází u nich ke rvačkám, krádežím, spolčování a nepozornosti, které brzdí práci, snižují kvalitu nebo vedou k nehodám. Dav, kompaktní masa, místo mnohonásobné směny, individuality, na nichž se zakládá, efekt kolektivu, to vše je potlačeno ve prospěch souboru oddělených jedinců. Z pohledu dozorce je to nahrazeno spočítatelným a kontrolovatelným množstvím, z pohledu vězněného izolovanou a pozorovanou samotou.²⁾

Z toho plyne hlavní účinek Panoptikonu: zavést u vězněného vědomý a nepřetržitý stav viditelnosti, který zajišťuje automatické fungování moci. Způsobit, aby dohlížení bylo permanentní ve svých účincích, byť by bylo nesoustavné ve své činnosti; aby dokonalost moci vedla k tomu, že aktuálnost jejího vykonávání bude zbytečná; aby byl tento architektonický aparát strojem, který by vytvářel a udržoval mocenské vztahy nezávisle na tom, kdo je vykonává; zkrátka aby věznění byli chyceni v situaci působení moci, jejímiž nositeli by byli sami. Proto je to, že vězněný by měl být neustále sledován dozorcem, současně příliš mnoho i příliš málo: příliš málo, neboť podstatné je, aby vězeň věděl, že je sledován, příliš mnoho, protože ve skutečnosti již není nutné, aby tomu tak bylo. V tomto ohledu stanovil Bentham princip, že moc musí být viditelná a neověřitelná. Viditelná: uvězněný má mít neustále před očima vysokou siluetu centrální věže, odkud je špehován. Neověřitelná: uvězněný nesmí nikdy vědět, je-li v daném okamžiku pozorován; musí si však být jist, že je to kdykoli možné. Aby učinil přítomnost či nepřítomnost dozorce nepozorovatelnou, aby věznění nemohli ze své cely vi-

2) J. Bentham, „Panopticon“, ve *Works*, ed. Bowring, 1843, díl IV, s. 60–64. Viz obr. č. 17.

dět ani jeho stín nebo jeho obrys v protisvětle, předpokládá Bentham nejen žaluzie na oknech centrálního sálu dozorců, nýbrž i přepažení uvnitř tohoto sálu, které jej rozdělovalo na čtvrtiny v pravém úhlu, a pro přecházení z jedné čtvrtiny do druhé nikoli dveře, nýbrž zalomené průchody: neboť nejmenší zaskřípění, zahlédnuté světlo, záblesk ve škvíře by přítomnost dozorce prozradily.³⁾ Panoptikon je strojem na disociaci páru vidět – být viděn: v kruhu po okraji je člověk naprosto viditelný, aniž by cokoli viděl; v centrální věži vidí vše, aniž by mohl být jakkoli viděn.⁴⁾

Je to důležitý dispozitiv, poněvadž automatizuje a deindividualizuje moc. Spíš než v nějaké osobě má tato moc svůj princip v centrálně sladěné distribuci těl, povrchů, světla, pohledů; v uspořádání, jehož vnitřní mechanismy produkují vztah, ve kterém jsou individua zcela polapena. Ceremoniály, rituály a znaky, jimiž se manifestovala převaha moci suverénního panovníka, jsou zde zbytečné. Je tu mašinerie, která zajišťuje nesymetrii, nerovnováhu a diferenci. V důsledku toho nezáleží, kdo tuto moc vykonává. Tento stroj může obsluhovat kdokoli, téměř podle náhodného výběru: při nepřítomnosti ředitele jeho rodina, jeho spolupracovníci, jeho návštěvníci, ba dokonce i jeho služebnictvo.⁵⁾ Rovněž motiv, který jej oživuje, je lhostejný: zvědavost indiskrétního

3) V článku *Postscript to the Panopticon* z roku 1791 připojuje Bentham temné galerie natěně načerno, které vedou okolo stanoviště dozorce a z nichž každá umožňuje sledovat dvě poschodí cel.

4) Viz obr. č. 17. Bentham si v první verzi *Panopticonu* představoval rovněž akustický dozor, prováděný prostřednictvím trubic vedoucích z cel do centrální věže. V *Postskriptu* tuto myšlenku opustil patrně proto, že zde nebylo možné zavést jednosměrnost a zabránit vězňům, aby poslouchali dozorce stejně, jako mohli dozorcí poslouchat je. Julius se pokusil systémem jednosměrného poslouchání zdokonalit (N. H. Julius, *Leçons sur les prisons*, fr. překlad, 1831, s. 18).

5) J. Bentham, „Panopticon“, ve *Works*, ed. Bowring, 1843, díl IV, s. 45.

člověka, škodolibost dítěte, touha po vědění filozofa, který chce projít tímto muzeem lidské přirozenosti nebo zlovolnost těch, kdo nacházejí zálibu ve špehování a trestání. Čím větší je počet těchto anonymních a průchozích pozorovatelů, tím větší je pro vězněného riziko, že bude překvapen, a o to více roste jeho zneklidňující vědomí, že je pozorován. Panoptikon je nádherný stroj, který, ať jsou tužby, na jejichž základě pracuje, jakkoli různorodé, produkuje zcela homogenní účinky moci.

Skutečné podřízení se rodí mechanicky z fiktivního vztahu. Tak není nutné použít násilné prostředky pro donucení odsouzeného k dobrému chování, blázna ke klidu, dělníka k práci, školáka k pili při učení, nemocného k poslušnosti příkazů. Bentham byl nadšen tím, že panoptikální instituce mohou fungovat tak snadno: žádné mříže, žádné řetězy, žádné těžké zámky; stačí, aby tu byla jasná separace a dobře rozmístěné otvory. Těžkopádnost starých „*maison de sûreté*“ s jejich architekturou pevnosti je možné nahradit jednoduchou geometrií a ekonomii „*maison de certitude*“. Účinnost moci, její donucovací síla přešla v jistém smyslu na opačnou stranu – na stranu svého povrchu při aplikaci. Ten, kdo je podroben polem viditelnosti a je si toho vědom, na sebe přebírá starost o mocenská donucování; nechává je spontánně dopadat na sebe samotného; vписuje do sebe mocenský vztah, v němž hraje simultánně obě role; stává se principem svého vlastního podřízení. Z tohoto důvodu se může externí moc odlehčit od své fyzické tíže; směřuje k netělesnosti; a čím více se přibližuje k této hranici, tím jsou její účinky konstantnější, důkladnější a trvalejší: je to nepřetržitě vítězství, které se vyhýbá jakékoli fyzické konfrontaci a kterého je vždy již předem dosaženo.

Bentham nikde neříká, zda se ve svém projektu nechal inspirovat zvěřincem, který zkonstruoval Le Vaux ve Versailles. Byl to první zvěřinec, kde nejsou různé prvky, jak bylo tradi-

cí, rozptýleny v parku:⁶⁾ uprostřed osmistěnného pavilonu, který v prvním podlaží sestává pouze z jediné části, je královský salon; ve všech stěnách se rozvírají velká okna, jež ústí do sedmi klecí (osmá strana je vyhrazena pro vstup), ve kterých jsou uzavřeny různé druhy zvířat. V Benthamově době tento typ zvěřince vymizel. Avšak v programu Panoptikonu můžeme nalézt podobnou péči o individualizující pozorování, o charakterizaci a klasifikaci, o analytické uspořádání prostoru. Panoptikon je královský zvěřinec; zvíře je nahrazeno člověkem, seskupení podle druhů individuální distribucí a král mašinerií skryté moci. Kromě těchto maličkostí však Panoptikon vykonává také práci přírodovědce. Umožňuje stanovovat diference: u nemocných pozorovat symptomy u každého jednotlivě, aniž by blízkost lůžek, cirkulace výparů či důsledky nákazy mátlly klinické tabulky; u dětí zaznamenávat jejich projev (aniž by přitom mohly napodobovat či opisovat), odhalovat jejich schopnosti, oceňovat jejich charakter, stanovovat přísné klasifikace a vzhledem k normálnímu rozvoji odlišovat „líné a svěhlové“ od těch, které jsou „nevyléčitelně imbecilní“; u dělníků zaznamenávat schopnosti každého jednotlivce, porovnávat dobu, kterou potřebuje na vykonání určité práce, a jsou-li placeni ode dne, tak následně vypočítat jejich mzdu.⁷⁾

Tolik tedy, pokud jde o zoologickou zahradu. Pokud jde o laboratoř, Panoptikon mohl být rovněž využit jako stroj na získávání zkušeností, na modifikaci chování, na výcvik či převýchovu jedinců. Na experimentování s léky a ověřování jejich účinků. Na zkoušení různých druhů trestů na vězních podle závažnosti jejich zločinu a podle jejich povahy a hledání těch nejúčinnějších. Na učení dělníků současně různým technikám a stanovení té nejlepší. Na zkoušení pedagogických ex-

6) G. Loisel, *Histoire des ménageries*, 1912, sv. II, s. 104–107. Viz obr. č. 14.

7) *Tamtéž*, s. 60–64.

perimentů – a zejména obnovení slavného problému vzdělávání v uzavřeném prostředí, jež bylo zkoušeno na nalezených dětech; pozorovalo by se, co se stane, když by byli ve svých šestnácti či osmnácti letech uvedeni mezi jiné chlapce či dívky; mohlo by se ověřit, zda, jak se domníval Helvétius, kdokoli může vyučovat cokoli; bylo by možné sledovat „genealogii každé pozorovatelné myšlenky“; bylo by možné různé děti uvést do rozličných systémů myšlení, přimět je věřit, že dvě a dvě nejsou čtyři nebo že měsíc je kolo syra, a později, až by jim bylo dvacet nebo dvacet pět let, je dát dohromady; vedlo by to tedy k diskusi, jež by byly mnohem cennější než kázání a konference, za něž se již utratilo tolik peněz; přinejmenším by se objevila příležitost učinit objevy v oblasti metafyziky. Panoptikon je privilegované místo, které dovoluje provádět experimenty na lidech a s naprostou jistotou analyzovat transformace, jakých lze u lidí dosáhnout. Panoptikon může dokonce vytvořit aparát pro kontrolu svých vlastních mechanismů. V centrální věži může ředitel špehovat všechny zaměstnance, kteří jsou mu podřízeni: ošetřovatele, lékaře, mistry, učitele, dozorce; bude je moci nepřetržitě posuzovat, modifikovat jejich chování, ukládat jim metody, které považuje za nejlepší; navíc bude moci i on sám být snadno pozorován. Inspektor, objevující se neočekávaně v centru Panoptikonu, bude moci jedním mrknutím oka, a aniž by se před ním mohlo cokoli skrýt, posoudit, jak celé zařízení funguje. A nestal se navíc takový ředitel, byl-li takto uzavřen v středu architektonického dispozitivu, jeho nedílnou součástí? Nezpůsobilý lékař, který dovolí, aby se rozšířila nákaza, neschopný ředitel věznice či továrny budou prvními oběťmi epidemie či vzpoury. „Můj osud, prohlásil velitel Panoptikonu, je spjat s jejich osudy (tedy s osudy vězňů) všemi svazky, které jsem si dokázal představit.“⁽⁸⁾

8) J. Bentham, „Panopticon versus New South Wales“, ve *Works*, ed. Bowring, 1843, díl IV, s. 177.

Panoptikon pracuje jako určitá laboratoř moci. Díky svým mechanismům pozorování přitom dokáže s účinností a ve velkém rozsahu pronikat do chování lidí; přírůstek vědění se připojuje ke všem výtěžkům moci a odkrývá nové objekty poznání na všech površích, na nichž moc hodlá působit.

*

Město nakažené morem, panoptické zařízení – rozdíl mezi nimi jsou důležité. Na vzdálenost jednoho a půl století vyznačují transformace disciplinárního programu. V prvním případě je situace výjimečná: moc se mobilizuje proti mimořádnému zlu; stává se všude přítomnou a viditelnou; vymýšlí nové mechanismy; odděluje, znehybňuje, rozčleňuje; na určitou dobu konstruuje něco, co je antiměstem a dokonalejší společností zároveň; vynucuje si ideální fungování, které se však v konečném zúčtování redukuje, stejně jako zlo, proti kterému bojuje, na prostý dualismus života a smrti: ten, kdo se hýbe, s sebou nese smrt, a zabít je ten, kdo se pohne. Panoptikon je naopak třeba chápat jako zobecněný model fungování, jako způsob definování vztahů moci a každodenního života lidí. Bentham jej bezpochyby prezentoval jako jedinečnou instituci, jež je uzavřená sama v sobě. Podobně bývají utopie často pokládány za dokonale uzavřené. Oproti zpusťšeným věznicím, hemžení se a přelidnění při veřejných popravách, jak je vylíčil na rytinách Piranese, představuje Panoptikon krutou a rozumnou klec. Skutečnost, že až do naší doby dal vzniknout takovému množství ať projektovaných či uskutečněných variací, ukazuje, jaká byla po dobu téměř dvou století jeho imaginární intenzita. Ale Panoptikon nesmí být chápán jako snová budova: je to diagram mechanismu moci redukovaný na jeho ideální formu; jeho fungování, abstrahované od všech překážek, od všeho odporu či tření, si lze jasně představit jako čistý architektonický a op-

tický systém: je to v podstatě figura politické technologie, kterou je možné, a dokonce nutné oddělit od každého specifického užití.

Ve svých aplikacích je polyvalentní; slouží k napravování vězňů, ale také k léčení nemocných, k vyučování školáků, k hlídání bláznů, k dohlížení nad dělníky, k donucování žebráků a lenochů k práci. Je to způsob zavedení těla do prostoru, rozmístění jedinců jednoho ve vztahu k druhým, hierarchické organizace, rozprostření center a kanálů moci, definování jejich nástrojů a způsobů intervence, které mohou být uvedeny v činnost v nemocnicích, v dílnách, ve školách, ve věznicích. Pokaždé, když je třeba pracovat s množstvím jednotlivců, jimž je nutné uložit nějaký úkol nebo určitou formu chování, je možné použít panoptické schéma. Je aplikovatelné – odhlédneme-li od nezbytných modifikací – „ve všech institucích, kde je třeba v mezích jistého prostoru, jenž není příliš rozlehlý, držet pod dohledem určitý počet osob“.⁹⁾

Při každé ze svých aplikací dovoluje zdokonalovat výkon moci, a to rozličnými způsoby: tím, že umožňuje redukovat počet těch, kteří moc vykonávají, a přitom znásobit počet těch, nad nimiž je vykonávána. Tím, že dovoluje intervenovat v každém okamžiku a že konstantní tlak působí dokonce předtím, než jsou spáchány přestupky, omyly, zločiny. Tím, že za těchto podmínek nevede nikdy jeho síla k intervenci, nýbrž počívá ve spontánním a bezhlučném působení, v ustavení mechanismu, jehož účinky se řetězí jedny za druhé. Tím, že bez jakéhokoli jiného fyzického nástroje kromě architektury a geometrie působí přímo na jednotlivce; „přenáší duševní moc na duši“. Panoptické schéma je zesilovačem pro jakýkoli mocenský aparát: zajišťuje jeho ekonomii (v oblasti

9) *Tamtéž*, s. 40. Zvolil-li Bentham přednostně za příklad trestaneckou kolonii, tedy proto, že se v ní uplatňuje množství funkcí (dohled, automatická kontrola, uzavření, samotka, nucená práce, výuka).

materiálu, v personální oblasti, v čase); zajišťuje jeho účinnost svým preventivním charakterem, svým nepřetržitým fungováním a svými automatickými mechanismy. Je to způsob získávání moci „v míře dosud nevidané“, „významný a nový nástroj vládnutí...; jeho výtečnost spočívá ve velké síle, kterou je schopen dodat každé instituci, v níž by byl využit“.¹⁰⁾

Je to jistý druh „Kolumbova vejce“ v řádu politiky. Ve skutečnosti je s to integrovat se do jakékoli funkce (vzdělávací, terapeutické, výrobní, trestní); zintenzivnit výkon této funkce tím, že se k ní těsně přimkne; konstituovat smíšený mechanismus, v němž se vztahy moci (a vědění) mohou přesně a do nejmenšího detailu přizpůsobit procesům, které je třeba kontrolovat; stanovit přesný poměr mezi „přebytkem moci“ a „přebytkem výroby“. Způsobuje zkrátka v jistém smyslu to, že se vykonávání moci nepřipojuje zvnějšku jako jakési přísné omezení či přívažek k funkcím, které obsadil, nýbrž že je v nich přítomen dostatečně subtilně proto, aby zvětšil jejich efektivitu posilováním svých vlastních obsazení. Panoptický mechanismus není jednoduše přenosovou osou, výměníkem mezi mechanismem moci a nějakou funkcí; je způsobem, jak nechat fungovat mocenské vztahy v nějaké funkci a nějakou funkci prostřednictvím těchto mocenských vztahů. Panoptismus je schopen „reformovat morálku, chránit zdraví, znovuoživit průmysl, šířit vzdělání, snížit veřejné výdaje, postavit ekonomii jako dříve na neochvějný základ, rozplést, a nikoli přetnout gordický uzel zákonů o chudých, a to vše pomoci zcela jednoduché architektonické myšlenky“.¹¹⁾

Uspořádání tohoto stroje je nadto takového druhu, že jeho uzavřenost přesto nevyklučuje permanentní přítomnost vněj-

10) *Tamtéž*, s. 65.

11) *Tamtéž*, s. 39.

šku: viděli jsme, že naprosto kdokoli může přijít do centrální věže vykonávat funkce dohlížení, a je-li to třeba, může i snadno uhodnout způsob, jakým se dohled vykonává. Ve skutečnosti všechny panoptické instituce, i jsou-li tak pečlivě uzavřené jako instituce vězeňství, mohou být bez obtíží podřízeny oněm současně nahodilým a ustavičným inspekčním: a to nejen ze strany jmenovaných inspektorů, ale i ze strany veřejnosti; kterýkoli člen společnosti bude mít právo přijít se na vlastní oči přesvědčit, jak pracují školy, nemocnice, továrny, věznice. Ne-ní tu žádné riziko, že by vzrůst moci vytvořený panoptickým strojem mohl degenerovat v tyranii; disciplinární dispozitiv bude demokraticky kontrolován, poněvadž bude bez ustání přístupný „velikému výboru tvořícímu tribunál světa“.¹²⁾ Panoptikon, subtilně uspořádaný tak, aby dozorce mohl jedním mžiknutím oka pozorovat tolik oddělených jedinců, dovoluje rovněž celému světu přijít a dohlížet i nad nejmenším dozorcem. Kdysi byla strojem na vidění temná komora, kde špehovali jednotlivci; nyní se stala průhlednou budovou, kde je vykonávání moci kontrolovatelné celou společností.

Panoptické schéma bylo určeno k tomu, aby se, aniž by mizelo či ztrácelo některou ze svých vlastností, rozptýlilo do sociálního těla; jeho posláním bylo stát se zobecněnou funkcí. Město nakažené morem dodalo výjimečný disciplinární model: dokonalý, avšak zcela násilný; proti nemoci, která roznášela smrt, postavila moc nepřetržitou hrozbu smrti; život zde byl redukován na své nejjednodušší vyjádření; to spočívalo v úzkostlivém vykonávání práva meče proti moci

12) Při představě tohoto nepřetržitého proudu návštěvníků vstupujících do centrální věže podzemní chodbou a zde pozorujících kruhovou krajinu Panoptikonu Bentham myslel na panoramata, která tou dobou právě zkonstruoval Baker (první pochází patrně z roku 1787) a v nichž návštěvníci, soustředění uprostřed, sledují dokola je obkružující krajinu, město, bitvu. Tito diváci přesně zaujímají místo svrchovaného pohledu.

smrti. Panoptikon má naopak roli v zesilování; jestliže uspořádává moc, jestliže směřuje k tomu, aby ji učinil ekonomičtější a účinnější, nedělá to pro moc samu, ani pro bezprostřední záchranu ohrožené společnosti: jde o to posílit společenské síly – zvýšit produkci, rozvinout ekonomii, rozšířit vzdělání, pozdvihnout úroveň veřejné morálky; přimět k růstu a rozmnožení.

Jak lze ale posílit moc způsobem, aby panoptikon, aniž by bránil takovému pokroku, aniž by jej zatěžoval svými požadavky a přívazky, tento pokrok naopak usnadňoval? Jaké zesílení moci dokáže být současně znásobením produkce? Jak by moc při zvyšování svých sil mohla i zvětšovat síly společnosti namísto toho, aby se jich zmocňovala nebo je držela na uzdě? Řešení tohoto problému, které podává Panoptikon, spočívá v tom, že produktivní narůstání moci je zajišťováno pouze tehdy, může-li na jedné straně vykonávat moc nepřetržitě až do nejjemnějších základů společnosti, na straně druhé funguje vně jeho okamžitých, násilných, nesouvislých forem, které jsou spjaty s výkonem suverénní moci. Tělo krále s jeho zvláštní materiální a mytickou přítomností, se silou, kterou on sám rozvíjí nebo ji přenáší na několik dalších osob, je krajním protikladem této nové fyziky moci, kterou definuje panoptismus; jeho doménou je naopak celá ta oblast dole, oblast nepravidelných těl s jejich detaily, s jejich množstvím pohybů, s jejich různorodými silami, s jejich prostorovými vztahy; jde o mechanismy, které analyzují rozmístění, odchylky, série, kombinace a které užívají různé nástroje, aby je zviditelnily, zaregistrovaly, oddělily a porovnály: je to fyzika relační a multiplikované moci, která dosahuje své maximální intenzity nikoli v osobě krále, nýbrž v tělech, v jejich vztazích, které je právě umožňují individualizovat. Bentham definuje na teoretické rovině jiný způsob analyzování sociálního tělesa a vztahů moci, které jím procházejí; v praktických ohledech definuje proceduru podřízení těl

a sil, jež musejí zvyšovat využitelnost moci, a přitom odpovídat ekonomii Vladaře. Panoptismus je obecný princip nové „politické anatomie“, jejímž předmětem a cílem není vztah k suverénnímu vládci, nýbrž vztah disciplíny.

V této famózní, průhledné a kruhové kleci, s její vysokou, mocnou a vědoucí věží, spočívá patrně pro Benthama otázka po projektu dokonalé disciplinární instituce; jde ovšem také o to ukázat, jak je možné „odemknout“ disciplíny a nechat je pracovat difuzně, multiplikovaně, polyvalentně po celém sociálním tělese. U těchto disciplín, které klasická doba vypracovala na přesně daných a relativně uzavřených místech – kasárna, koleje, velké dílny – a jejichž globální zapojení bylo možné si představit pouze v omezeném a provizorním měřítku města nakaženého morem, snil Bentham o tom, že z nich vytvoří síť dispozitivů, které budou vždy a všude ve střehu, prostupující celou společnost bez jakékoli mezery či přerušení. Panoptické uspořádání znamená formulaci tohoto zevšeobecnění. Na úrovni elementárních a snadno přenosných mechanismů programuje fungování základny společnosti zcela prostoupené a proniknuté disciplinárními mechanismy.

*

Máme zde tedy dva obrazy disciplíny. Na jednom konci je disciplína jako blokáda, uzavřená instituce ustavená na okrajích a vždy směřující k negativním funkcím: zadržet zlo, zabránit komunikaci, zastavit čas. Na druhém konci je, spolu s panoptismem, disciplína jako mechanismus: funkcionální dispozitiv, který musí vylepšovat vykonávání moci tím, že je učiní rychlejší, snadnějším, účinnějším jako nárt subtilních donucovacích metod pro společnost budoucnosti. Pohyb, který vede od jednoho projektu ke druhému, od disciplíny jako výjimky k disciplíně všeobecného dohlížení, spočívá v historické transformaci: jde o postupné rozšíření disciplí-

nárních dispozitivů v průběhu 17. a 18. století, jejich znásobení napříč celým společenským tělesem, o zformování toho, co bychom mohli obecně nazvat disciplinární společností.

Celé disciplinární zobecnění, jehož uznání reprezentuje benthamovská fyzika moci, se odehrálo v průběhu klasické doby. Svědčí o tom rozmnožení disciplinárních institucí spolu se sítí, která začíná pokrývat čím dál tím rozsáhlejší povrch a zaujímat čím dál tím méně okrajovou pozici: to, co bylo ostrůvkem, privilegovaným místem či jedinečným modelem, se stalo obecnou formulí; nařízení charakteristická pro zbožné a protestantské armády Viléma Oranžského nebo Gustava Adolfa se transformovala do nařízení všech armád celé Evropy; modelové jezuitské koleje nebo Batencourova a Demiova škola či později škola de Sturmova načrtly obecné formy školní disciplíny; uspořádání námořních a vojenských nemocnic posloužilo jako schéma pro celkovou reorganizaci sítě nemocnic v 18. století.

Toto rozšíření disciplinárních institucí bylo však nepochybně jen tím nejviditelnějším aspektem různých, hlubších procesů.

1. *Funkcionální inverze disciplín.* Od počátku se od nich požadovalo především to, aby neutralizovaly nebezpečí, aby se soustředily na neúčinnou či rozbouřenou populaci, aby vyloučily nepřijemnosti, k nimž by vedla příliš početná shromáždění; od nynějška je od nich požadováno – neboť se toho staly schopnými –, aby hrály pozitivní roli, aby zvětšovaly možnou užitečnost jednotlivců. Vojenská disciplína již není pouhým prostředkem k zabránění drancování, dezerce či neposlušnosti vojska; stává se základní technikou potřebnou k tomu, aby armáda mohla existovat již ne jako shromážděný dav, nýbrž jako jednoty, která z této jednoty těží dokonce nárůst svých sil; disciplína vede ke zvýšení zručnosti každého jednotlivce, ke koordinaci těchto zručností, k akceleraci pohybů, znásobení mohutnosti palby, k rozšíření front útoku, aniž

by se přitom snížila jeho síla, zvyšuje schopnost odporu atd. Disciplína dílny, přidržujíc se vcelku způsobu, jenž vede k respektování nařízení a autorit, k zabránění krádeží či ztrát, směřuje k zvýšení schopností, rychlosti, výnosů, a tedy zisku; usměřuje sice vždy morálku chování, avšak čím dál víc se zaměřuje na účel jednání a převádí těla na mechanismy, síly na ekonomii. Když se v 17. století objevily provinční či křesťanské základní školy, byla odůvodněni, jichž se jim dostávalo, vesměs negativní: chudí, kteří neměli prostředky na povznesení svých dětí, je ponechávali „ve stavu nevědomosti o jejich povinnostech: starost o živobytí, kterou museli vynakládat, a skutečnost, že i oni sami byli málo vzdělání, jim znemožňovaly předávat dobré vychování, jež sami nikdy nepoznali“; to zahrnovalo tři hlavní obtíže: nevědomost boží, zahálku (se všemi následky, jimiž jsou opilství, nemravnost, drobné krádeže i loupění) a vytváření oněch skupin žebráků, které byly vždy připravené vyprovokovat veřejné nepokoje a „téměř úplně vyčerpat fondy v Hôtel-Dieu“.¹³⁾ Na počátku revoluce pak bude cílem, jenž je předepsán základnímu vzdělání, mezi jinými věcmi „posílit“, „rozvíjet tělo“, připravit dítě „do budoucnosti na nějakou manuální práci“, vybavit jej „přesným okem, jistou rukou a pohotovými návyky“.¹⁴⁾ Disciplíny slouží stále víc jako techniky na výrobu užitečných jedinců. Z toho plyne, že se osvobozují ze své marginální pozice a že se zbavují forem vyloučení či pokání, uzavření nebo útulku. Z toho plyne, že pomalu rozvazují své příbuzenství s náboženskými regulemi a klauzurami. Z toho také plyne jejich tendence zakořenit v nejvýznamnějších, nejcentrálnějších, v nejproduktivnějších oblastech společnosti. Z toho plyne, že se začínají připojovat k některé z významných základních

13) Ch. Demia, *Règlement pour les écoles de la ville de Lyon*, 1716, s. 60–61.

14) Talleyrandova zpráva Konstituantě z 10. září 1791. Citováno A. Léonem, *La Révolution française et l'éducation technique*, 1968, s. 106.

funkcí: k manufakturní výrobě, k předávání vědomostí, k rozmisťování schopností a zručností, k vojenskému aparátu. A konečně z toho plyne i dvojitá tendence, kterou lze v průběhu 18. století sledovat, jak se rozvíjí, aby znásobila počet disciplinárních institucí a aby disciplinarizovala aparáty již existující.

2. *Rozšíření disciplinárních mechanismů.* Zatímco se na jedné straně množí disciplinární zařízení, jejich mechanismy mají jistou tendenci se „deinstitucionalizovat“, opouštět uzavřené pevnosti, kde pracovaly, a cirkulovat ve „svobodném“ stavu; masivní a kompaktní disciplíny se rozkládají na pružné procesy kontroly, jež lze transformovat a přizpůsobovat. Uzavřené aparáty někdy přidávají k této jejich specifické a interní funkci úlohu vnějšího dohledu, rozvíjejíce okolo nich celou okrajovou oblast postranních kontrol. Tak křesťanská škola musí nejen vychovávat poslušné děti; musí rovněž umožnit dohled nad jejich rodiči, informovat se o způsobu jejich života, o jejich příjmech, o jejich zbožnosti, o jejich mravech. Škola směřuje k ustavení nepatrných sociálních observatoří, aby pronikla až k rodičům a vykonávala nad nimi pravidelnou kontrolu: špatné chování dítěte nebo jeho nepřítomnost ve škole jsou podle Demii legitimní záminkou k tomu jít a vyptávat se u sousedů, zejména je-li odůvodněná domněnka, že rodina neříká pravdu; později lze také jít a vyptávat se rodičů samotných, zda znají katechismus a zda se modlí, jsou-li odhodláni vymýtit neřesti svých dětí, kolik je u nich v domě postelí a jak je v nich rodina v noci rozmístěna; návštěva může být případně zakončena poskytnutím milodarů, darováním svatých obrázků či dodáním dalších postelí.¹⁵⁾ Podobně je i nemocnice čím dál víc považována za opěrný bod lékařského dohlížení nad populací vně nemocnice; po požáru v Hôtel-Dieu v roce 1772 požadovali mnozí,

15) Ch. Demia, *Règlement pour les écoles de la ville de Lyon*, 1716, s. 39–40.

aby ony tak těžkopádné a neuspořádané velké budovy byly nahrazeny řadou nemocnic omezených rozměrů; jejich funkcí by bylo přijímat nemocné v oddělených částech, ale také sjednocovat informace o nich, bdít nad endemickými či epidemickými jevy, otevírat ambulantní střediska, poskytovat rady obyvatelům a pravidelně informovat úřady o zdravotním stavu v oblasti.¹⁶⁾

Disciplinární procedury je možné též vidět rozptýlené nikoli jako uzavřené instituce, nýbrž jako ohniska kontroly rozetá po celé společnosti. Náboženské skupiny a dobročinné organizace hrály po dlouhou dobu tuto roli „disciplinarizace“ populace. Od protireformace až po filantropii červecové monarchie se množily iniciativy tohoto typu; jejich cíle byly náboženské (konverze a umravňení), ekonomické (podpora a podněcování k práci) nebo politické (šlo o boj proti nespokojenosti či proti agitaci). Pro názornost by stačilo citovat například nařízení pro charitativní společnosti parížských farností. Teritorium, jež má být pokryto, je rozděleno na čtvrti a úseky, které jsou přiděleny jednotlivým členům společnosti. Ti je musejí pravidelně navštěvovat. „Budou usilovat o potírání míst se špatnou pověstí, obchodů s tabákem, heren, karetních spolků, veřejných skandálů, rouhačství, bezbožností a jiných nepořádků, s nimiž se setkají.“ Budou též muset jednotlivě navštěvovat chudé; vodítka pro získávání informací jsou upřesněna v nařízeních: stálost ubytování, znalost modliteb, navštěvování svátostí, znalost nějakého řemesla, mravy (a „zda vůbec neupadli v chudobu pro své hříchy“); a konečně „je třeba obratně zjistit, jak se

16) V druhé polovině 18. století se často snilo o využití armády jako instance provádějící dohled a o permanentním obecném rozdělení za účelem dohledu nad obyvatelstvem. Armáda, která byla sama podrobena disciplíně teprve v 17. století, již byla chápána jako schopná „disciplinarizovat“. Viz například J. Servan, *Le Soldat citoyen*, 1780.

chovají v domácnosti, zda žijí v míru mezi sebou i se svými sousedy, zda pečují o výchovu dětí v bázní boží... zda nenechávají své starší děti různého pohlaví spát společně či zda nespí s nimi, zda nestrpí ve své rodině prostopášnosti a flirtování, především u svých starších dcer. Je-li pochybnost o tom, zda jsou oddány, je třeba vyžádat si jejich oddací list.“¹⁷⁾

3. *Zestátnění mechanismů disciplíny.* V Anglii zajišťovaly po dlouhou dobu funkce společenské disciplíny soukromé skupiny inspirované nábožensky;¹⁸⁾ ve Francii, ačkoli část této role spočívala v rukou společností pro péči o propuštěné trestance a jejich podporu, další – a nepochybně nejvýznamnější – část velice brzy převzal policejní aparát.

Organizování centralizované policie probíhalo po dlouhou dobu, a dokonce před očima současníků, jako nejprímější výraz královského absolutismu; panovník si přál mít „u sebe úředníka, jemuž by mohl přímo svěřovat své příkazy, svá pověření, své záměry a který by byl pověřen vykonáváním těchto příkazů a královských zatykačů [*lettres de cachet*]“.¹⁹⁾ Převzetím určitého počtu již existujících funkcí – pátrání po zločincích, dohled ve městě, ekonomická a politická kontrola – je policejní důstojníci a hlavní důstojník, který jim velel v rámci celé Paříže, ve skutečnosti přeměnili na jednotný a přísný administrativní stroj: „Všechny oblasti působení a vyšetřování, které jsou rozmístěny v kruhu, mají střed v osobě hlavního důstojníka... To on uvádí do pohybu všechna kola, jež společně utvářejí řád a harmonii. Účinky je-

17) Arsenal, ms. 2565. Pod tímto číslem se nachází množství nařízení ohledně charitativních spolků v 17. a 18. století.

18) Viz L. Radzinovitz, *The English Criminal Law*, 1956, díl II, s. 203–241.

19) Poznámka Duvala, prvního tajemníka policejního velitelství, citovaná F. Funck-Brentanem, *Catalogue des manuscrits de la bibliothèque de l' Arsenal*, díl IX, s. 1.

ho správy nemohou být k ničemu přirovnány lépe než k pohybům nebeských těles.²⁰⁾

Jestliže však byla policie jako instituce dobře organizována ve formě státního aparátu a jestliže byla jasně napojena přímo na centrum politické suverenity, typ moci, který vykonávala, mechanismy, které uváděla do pohybu, a elementy, na něž je aplikovala, byly zcela specifické. Je to aparát, který musí být koextenzivní s celým společenským tělesem, a to nejen na jeho krajních hranicích, kterých dosahuje, nýbrž do nejpodrobnějšího detailu, který má na starosti. Policejní moc se musí „týkat všeho“: nejde tu však vůbec o totalitu státu či království jako viditelného i neviditelného těla monarchy; jde o prach událostí, jednání, chování, mínění – „všeho, co se děje“;²¹⁾ předmětem zájmu policie jsou tyto „věci v každém okamžiku“, tyto „malíčkosti“, o nichž hovoří Kateřina II. ve svém Velkém nařízení.²²⁾ S policií se dostáváme do prostoru neomezené kontroly, která hledá, jak v ideálním případě dospět k tomu nejjemnějšímu zrnku, k tomu nejpomíjivějšímu fenoménu sociálního tělesa: „ministerstvo pro úředníky a příslušníky policie je jedno z nejdůležitějších; záležitosti, které obsáhne, jsou v jistém smyslu neomezené a lze je upozorovat jen při dostatečně detailním zkoumání“;²³⁾ nekonečně malé entity politické moci.

Aby mohla být vykonávána, musí být této moci poskytnuty nástroje pro nepřetržité, vyčerpávající, všudypřítomné dohlížení schopné učinit vše viditelným za podmínky, že samo zůstane neviditelné. Toto dohlížení musí být jako pohled

20) N. T. Des Essarts, *Dictionnaire universel de police*, 1787, s. 344, 528.

21) Le Maire v memorandu napsaném na žádost Sartineho jako odpověď na šestnáct otázek Josefa II. pařížské policii. Toto memorandum bylo publikováno Gazierem roku 1879.

22) Dodatek k *Instruction pour la rédaction d'un nouveau code*, 1769, § 535.

23) N. Delamare, *Traité de la police*, 1705, nestránkovaná předmluva.

bez tváře, který transformuje celé sociální těleso v pole vnímání: tisíce všudypřítomných očí, pohyblivá a vždy ve střehu připravená pozornost, rozsáhlá hierarchizovaná síť, jež podle Le Maireho zahrnuje pro Paříž 48 komisařů, 20 inspektorů, dále pravidelně placené „pozorovatele“, *basses mouches* neboli tajné agenty, odměňované příležitostně, dále udavače, oceňované podle splnění úkolu, a konečně prostitutky. A toto nepřetržité pozorování musí být koncentrováno v řadě zpráv a hlášení; po celé 18. století směřuje ohromný policejní text k tomu, aby pokryl společnost za pomoci komplexní dokumentární organizace.²⁴⁾ Na rozdíl od soudního či administrativního zápisu bylo v tomto případě zaznamenáváno chování, postoje, možnosti, podezření – permanentní účet z chování jednotlivců.

Zde je třeba poznamenat, že policejní kontrola, ačkoli byla zcela „v královských rukou“, nepracovala pod královým výhradním vedením. Ve skutečnosti to byl systém s dvojitým vstupem: musel odpovídat, obcházením justičního aparátu, bezprostředním přáním krále; byl nicméně rovněž schopný odpovídat podnětům zdola; slavné královské zatykače [*lettres de cachet*], které byly po dlouhou dobu symbolem královské arbitráže a které politicky diskvalifikovaly praxi uvěznování, byly ve skutečnosti v naprosté většině vyžádány rodinami, učiteli, lokálními notáble, obyvateli ze sousedství či faráři a jejich funkcí bylo potrestat internováním celou oblast přestupků pod hranicí trestnosti [*infrapénalité*], které spočívaly v narušování pořádku, pobuřování, neposlušnosti, špatném chování; to, co si Ledoux přál vypudit ze svého architektonicky dokonalého města a co nazýval „přestupky z nedostatku dohledu“. Vcelku tedy policie v 18. století při-

24) V případě policejních registrů z 18. století lze odkázat na M. Chassaignea, *La Lieutenance générale de police*, 1906.

pojuje ke své roli pomocníka justice při pronásledování zločinců a nástroje politické kontroly spiknutí, opozičních hnutí či vzpour ještě funkci disciplinární. Je to funkce komplexní, protože spojuje absolutní moc monarchie s těmi nejnižšími instancemi moci rozptýlenými ve společnosti; protože mezi těmito rozličnými uzavřenými institucemi disciplíny (dílny, armády, školy) rozprostírá zprostředkující síť, jež pracuje tam, kde ony zasahovat nemohou, jež disciplinarizuje nedisciplinární prostory; překrývá je, propojuje je, zajišťuje zde svou ozbrojenou mocí disciplínu vsunutou mezi tyto oblasti a metadisciplínu. „Za pomoci moudré policie navyká panovník lid pořádku a poslušnosti.“²⁵⁾

Organizace policejního aparátu v 18. století potvrzuje všeobecnění disciplín, které dosahuje rozměrů státu. Ačkoli bylo spjato tím nejzjevnějším způsobem se vším, co v rámci královské moci přesahovalo výkon pravidelné justice, je pochopitelné, proč mohla policie s minimem změn odporovat znovunastolení soudní moci a proč vůči ní nepřestala až do dnešní doby čím dál tím hruběji prosazovat své výsady; nepochybně proto, že je sekulárním ramenem spravedlnosti, ale také proto, že mnohem lépe než soudní instituce tvoří, díky svému rozsahu a svým mechanismům, jeden celek se společností disciplinárního typu. Přesto by bylo nepřesné domnívat se, že disciplinární funkce byly jednou provždy konfiskovány a absorbovány státem.

„Disciplína“ nemůže být identifikována ani s institucí, ani s aparátem; je typem moci, modalitou praktikování moci, nescoucím si s sebou celý soubor nástrojů, technik, postupů, úrovní aplikace, cílů; je jakousi „fyzikou“ či „anatomíí“ moci, určitou technologií. Může být využita jednak „specializovanými“ institucemi (vězeňství či nápravná zařízení z 19. století), jednak institucemi, v nichž slouží jako základní nástroj

25) E. de Vattel, *La Droit des gens*, 1768, s. 162.

k dosažení určených cílů (školy, nemocnice), jednak nižšími instancemi, které v ní nacházejí prostředek k posílení či reorganizaci svých interních mocenských mechanismů (jednoho dne se ukáže, jak se vnitrorodinné vztahy, výslovně v buňce rodiče – děti, staly „disciplinovanými“, jak pohlcovaly již od klasické doby externí schémata, nejprve školní a vojenská, později lékařská, psychiatrická, psychologická, která učinila z rodiny privilegované místo pro objevení se otázky, co je normální a co nenormální); jednak aparáty, které učinily disciplínu principem svého vnitřního fungování (disciplinarizace administrativního aparátu počínaje napoleonskou epochou), jednak státními aparáty, jejichž sice nikoli výhradní, ale hlavní funkci je zajistit vládu disciplíny v celém rozsahu společnosti (policie).

Můžeme tedy hovořit celkově o formování disciplinární společnosti při pohybu směrem od uzavřených disciplín, jistého druhu „společenské karantény“, až k neomezeně zevšeobecnitelnému mechanismu „panoptismu“. Ne proto, že disciplinární modalita moci nahradila všechny ostatní, ale proto, že se mezi ostatní infiltrovala, občas je diskvalifikovala, nicméně sloužila jim též jako zprostředkovatel, jako spojení mezi nimi, prodlužovala je, a především umožňovala dovést účinky moci až do těch nejmenších a nejvzdálenějších elementů. Zajišťuje infinitezimální distribuci vztahů moci.

Několik let po Benthamovi vystavil Julius této společnosti „rodný list“.²⁶⁾ O panoptickém principu prohlásil, že v něm jde o něco víc než o architektonickou důmyslnost: je to událost v „dějinách lidského ducha“. Na pohled je to jen řešení technického problému; avšak rýsuje ve v něm celý jeden typ společnosti. Už starověk byl civilizací podívaně. „Umožnit mnoha lidem pohled na malý počet objektů“; tomuto problému odpovídala architektura chrámů, divadel a cirků. Společ-

26) N. H. Julius, *Leçons sur les prisons*, fr. překlad, 1831, sv. I, s. 384–386.

ně s podívanou převládaly i veřejný život, mohutnost slavností a smyslná blízkost. V těchto rituálech, kdy tekla krev, nacházela společnost svou sílu a zformovala se na okamžik v jednotné veliké tělo. Moderní doba klade opačný problém: „opatřit malému počtu, nebo dokonce jednomu člověku, okamžitý pohled na velké množství“. Ve společnosti, kde základními prvky již nejsou společenství a veřejný život, nýbrž na jedné straně soukromá individua a na straně druhé stát, mohou být vztahy uspořádány pouze ve formě přesně opačné vzhledem k podívané: „V moderní době, při neustále vzrůstajícím vlivu státu, při jeho dennodenním, stále hlubším zasahování do každého detailu a do všech vztahů společenského života, byl úkol rozšiřování a zdokonalování záruk těchto postupů, využívání a nasměrování k splnění tohoto velkého cíle vyhrazen konstruování a distribuování budov určených k současnému dohlížení nad velkým množstvím lidí.“

To, co Bentham popsals jako technický program, přečetl Julius jako završený historický proces. Naše společnost není společnost podívané, nýbrž společnost dohledu; pod povrchem obrazů jsou v hloubce pohlcována těla; za velkou abstrakcí směny pokračuje důkladná a konkrétní drezura užitečných sil; komunikační okruhy jsou oporami pro akumulaci a centralizaci vědění; hra znaků definuje zakotvení moci; krásná totalita jednotlivce není naším společenským řádem amputována, potlačována či zaměňována, ale jednotlivec je tu pečlivě vyráběn podle celkové taktiky sil a těl. Jsme Řeky daleko méně, než si myslíme. Nejsme ani na terasách kolosea, ani na scéně, nýbrž v panoptickém stroji, obklíčení jeho účinky moci, které přenášíme sami na sebe, poněvadž jsme sami jedním z jeho koleček. Zde je patrně jeden ze zdrojů významu, který v historické mytologii náleží napoleonské osobnosti: leží v bodě spojení monarchického a rituálního praktikování suverénní moci a hierarchického a nepřetržitého praktikování neomezené disciplíny. Je tím, kdo přesahuje

vše jedním jediným pohledem, jemuž však žádný, ani sebe-nepatrnější detail nikdy neunikne: „Zdá se vám, že žádná část Impéria není ponechána bez dozoru, že žádný zločin, žádný delikt, žádná potyčka nezůstanou nepotrestány a že oko génia, jež dokáže vše prosvítit, obsáhne v celkovosti tento ohromný stroj, aniž by mu nicméně mohl uniknout ten nejmenší detail.“²⁷⁾ Disciplinární společnost, v okamžiku svého plného rozvinutí, s sebou přesto ještě nese spolu s císařem starý aspekt moci podívané. Jako monarcha, jenž je současně uzurpátorem starého trůnu a organizátorem nového státu, soustředil v jediné symbolické a poslední postavě celý dlouhý proces, ve kterém slavnosti suverenity, nezbytně spektakulární manifestace moci, vyhasly jedna po druhé v každodenním dohlížení, v panoptismu, kde ostrážitost křížujících se pohledů učinila brzy zbytečné jak orlí zrak, tak slunce.

*

Formování disciplinární společnosti odkazuje k jistému počtu masivních historických procesů – ekonomických, právnícko-politických a konečně vědeckých –, uvnitř kterých se odehrávalo.

1. Z obecného hlediska lze říci, že disciplíny jsou technikami, jimiž lze zajistit uspořádání množství lidí. Je pravda, že na tom není nic výjimečného, či dokonce charakteristického: každý systém moci je postaven před tentýž problém. Ale disciplínám je vlastní to, že se pokoušejí s ohledem na ona množství definovat taktiku moci, jež odpovídá třem kritériím: dosáhnout vykonávání moci s co možná nejnižšími náklady (ekonomickými, tedy tak, že způsobí nepatrné výdaje;

27) J. B. Treilhard, *Motifs du code d'instruction criminelle*, 1808, s. 14.

politickými, tedy tak, že bude diskrétní, slabě exteriorizované; relativně neviditelné, tedy že vzbudí jen malý odpor); dále zajistit, aby účinky této moci ve společnosti byly dovedeny k maximální intenzitě a sahaly tak daleko, jak je to jen možné, bez překážek či mezer; nakonec propojit tento „ekonomický“ růst moci s výkonností aparátů, v rámci nichž je vykonávána (tedy pedagogických, vojenských, výrobních či medicínských aparátů), zkrátka zvýšit zároveň poslušnost a užitečnost všech prvků systému. Tento trojí cíl disciplín odpovídá dobře známé historické situaci. Na jedné straně to je výrazný demografický nápor v 18. století: přírůstek nestálé populace (jedním z primárních cílů disciplíny je tuto populaci usadit; je to proces antikočovnictví); změna kvantitativní škály skupin, které mají být kontrolovány nebo manipulovány (od počátku 17. století až do nástupu Velké francouzské revoluce se populace ve školách zněkolikanásobila, stejně jako v nemocnicích; armáda čítala na konci 18. století v době míru více než 200 000 mužů). Jiným aspektem této situace byl vzrůst výrobního aparátu, stále rozsáhlejšího a komplexnějšího, také však stále nákladnějšího, takže bylo třeba usilovat o růst jeho rentability. Rozvoj disciplinárních procedur odpovídá těmto dvěma procesům, či přesněji nutnosti seřadit jejich korelaci. Ani zbytkové formy feudální moci, ani struktury administrativní monarchie, ani lokální mechanismy kontroly, ani nestabilní propletenec, který všechny společně tvořily, nedokázaly tuto roli zajistit: zabraňoval jim v tom mezerovitý a nepravidelný rozsah jejich sítě, jejich často konfliktní fungování, ale především „nákladný“ charakter moci, kterou přitom vykonávaly. Nákladný v několikerém smyslu: protože to stálo mnoho přímo státní pokladnu, protože systém prodejních úřadů či pachtovních smluv populaci sice nepřímou, zato silně zatěžoval, poněvadž odpor, se kterým se setkávala, ji přiváděl do kruhu neustálé intenzifikace, protože tento systém probíhal zásadně prostřednictvím odvodů

(odvodů peněz nebo zboží jako královských, vrchnostenských či církevních daní; odvodů z hlavy a podle času ve formě roboty nebo verbování, zavíráním tuláků nebo jejich vyháněním). Rozvoj disciplín značí objevení se elementárních technik moci, které vykazují docela jinou ekonomii: mechanismy moci, které se namísto toho, aby postupovaly „deduktivně“, integrují do nitra produktivní účinnosti aparátů, do růstu této účinnosti a do využití toho, co produkuje. Starý princip „odvod – násilí“, který ovládal ekonomii moci, nahradily disciplíny principem „umírněnost – výroba – zisk“. Jsou zde jako techniky, které dovolují přizpůsobit navzájem množství lidí a rozmnožení aparátů produkce (a „produkci“ je zde třeba rozumět nikoli výrobu ve vlastním slova smyslu, ale také produkci vědění a schopností ve škole, produkci zdraví v nemocnicích, produkci destruktivní síly prostřednictvím armády).

Při tomto úkolu přizpůsobování musí disciplína řešit určité množství problémů, na něž nebyla stará ekonomie moci dostatečně vyzbrojena. Dokáže snížit „neužitečnost“ masových jevů: redukovat to, co u množství způsobuje, že je mnohem méně ovladatelné než určitá jednota; redukovat to, co se staví proti využití každého z jeho prvků samostatně i v jejich souhrnu; redukovat vše, co by mohlo ohrozit výhody plynoucí z množství; proto disciplína stabilizuje; znehybňuje nebo usměrňuje pohyby; rozplétá konfuze, rozhoduje o husté populaci těch, kteří se jen nejistě potulují, vynucuje si jejich promyšlené rozmístění. Musí rovněž ovládat všechny síly, které se formují v souvislosti se samotným ustavením organizovaného množství; musí neutralizovat účinky protimoci, jež přitom vzniká a vyvolává odpor vůči moci, která zde má dominovat: vzbouření, revolty, spontánní organizace, spolčování – zkrátka vše, co může ustavovat horizontální spojení. Odtud fakt, že disciplíny využívají procedury přepažení a vertikality, jež zavádějí mezi rozličné prvky téže ro-

viny tak hermetická oddělení, jak je jen možné, jež definují síť těsných hierarchií, jež prostě staví proti vnitřní a nepřátelské síle množství postup kontinuální a individualizující pyramidy. Musejí také zvyšovat jedinečnou užitečnost každého prvku množství, avšak prostředky, které jsou neúčinnější a nejméně nákladné, to znamená využitím samotného množství jako nástroje tohoto zvýšení: ze snahy, aby z těl vytěžily maximum času a sil, plynou tyto souhrnné metody, jimiž jsou rozvrhování času, kolektivní výcvik, cvičení, globální a současně detailní dohled. Navíc je třeba, aby disciplíny zesilovaly účinek využitelnosti, který je množstvím vlastní, a aby každé množství učinily užitečnějším, než je prostý souhrn jejich prvků: právě proto, aby rozmnožily využitelné účinky mnohosti, definují disciplíny taktiky rozčlenění, vzájemného přizpůsobení těl, gest a rytmů, diferenciací schopností, vzájemné koordinace ve vztahu k aparátům nebo úkolům. A konečně, disciplína musí rozehrát vztahy moci nikoli někde nad množstvím, nýbrž přímo v tkáni množství způsobem co možná nejpřímějším, nejpřesněji rozčleněným podle jiných funkcí daného množství, a také co nejméně nákladným: tomu odpovídají anonymní nástroje moci, koextenzivní s daným množstvím, které jej systematicky organizují, jako hierarchický dohled, soustavná registrace, neustálé posuzování a klasifikace. Jde zkrátka o to nahradit moc, jež se manifestuje leskem těch, kteří ji vykonávají, mocí, jež úskočně zpředměťuje ty, na něž se vztahuje; spíše o nich zformovat souhrn vědění než nad nimi rozestřít okázalé znaky panování. Jedním slovem, disciplíny jsou souborem nepatrných technických vynálezů, které dovolovaly zvětšovat užitnou velikost množství tím, že zmenšovaly potíže moci, která těmto množstvím právě proto, aby je učinila užitečnými, musí vládnout. Množství, ať už je jím osazenstvo dílny nebo národ, armáda nebo škola, dosahuje prahu disciplíny tehdy, když se stává příznivým vztah jednoho k druhému.

Jestliže ekonomický vzestup Západu započal s postupy, jež umožnily akumulaci kapitálu, lze říci, že metody pro řízení akumulace lidí umožnily politický vzestup vzhledem k tradičním, rituálním, nákladným a násilným formám moci, které brzy zastaraly a byly vystřídány celou tou jemnou a propočtenou technologií podrobení. Ve skutečnosti nemožnou být tyto dva procesy – akumulace lidí a akumulace kapitálu – oddělovány; nebylo by možné vyřešit problém akumulace lidí bez růstu výrobního aparátu, schopného je současně vydržovat a využívat; a naopak techniky, které činily kumulativní množství lidí užitečným, akcelerovaly pohyb akumulace kapitálu. Na méně obecné rovině technologické proměny výrobního aparátu, rozdělení práce a vypracování disciplinárních postupů udržovaly celek velice úzce propojených vztahů.²⁸⁾ Jedno umožňovalo druhé a činilo je nezbytným; jedno sloužilo jako model druhému. Disciplinární pyramida konstituovala malou buňku moci, uvnitř které byly vykonávány a plně využívány oddělení, koordinace a kontrola úkolů; analytické rozčlenění času, pohybů, tělesných sil vytvářelo operační schéma, které bylo snadné převádět z podřízených skupin na výrobní mechanismy; masivní projekce vojenských metod do průmyslové organizace byla příkladem tohoto modelování rozdělení práce podle schémat moci. Na druhé straně se však technická analýza procesu produkce, jeho „strojový“ rozklad promítá do pracovní síly, jejímž úkolem bylo tuto produkci zajišťovat: konstituování disciplinárních strojů, v nichž jsou skládány a pomocí nichž jsou zesilovány síly jednotlivců, které tyto stroje sdružují, je účinkem onoho promítnutí. Řekněme, že disciplína je unitárním technickým postupem, jímž je tělesná

28) Viz K. Marx, *Kapitál*, kniha I, 4. oddíl, kap. XI., čes. překlad, 1954. A ještě zajímavější je analýza F. Guerryho a D. Deleulea *Le Corps productif*, 1973.

síla s minimálními výlohami redukována jako síla „politická“ a maximalizována jako síla užitná. Růst kapitalistické ekonomie vyžadoval specifickou modalitu disciplinární moci, jejíž obecné předpisy, techniky podrobení sil a těl, zkrátka její „politická anatomie“, mohly začít fungovat napříč zcela odlišnými politickými režimy, aparáty či institucemi.

2. Panoptická modalita moci – v elementární, technické, skromné fyzické rovině, v níž se situuje – není bezprostředně závislá na velkých právně-politických strukturách společnosti, ani není jejich přímým prodloužením; není nicméně ani absolutně nezávislá. Proces, jímž se buržoazie stala v průběhu 18. století politicky dominantní třídou, se skryl, historicky vzato, za ustavováním explicitního, kódovaného a formálně rovnostářského právního rámce a v organizování režimu parlamentárního a zastupitelského typu. Avšak rozvoj a zobecnování disciplinárních dispozitivů tvořily druhou, temnou stranu těchto procesů. Obecná právní forma, která garantovala systém v principu rovnostářských práv, měla v pozadí drobné, každodenní fyzické mechanismy, celý tento systém v zásadě nezákonných a nesouměrných mikromocí, které konstituují disciplíny. A ačkoli zastupitelský režim formálním způsobem umožňoval, aby ať přímo či nepřímo, ať určitým spojením či bez něj vůle většiny formovala základní instanci suverenity, disciplíny poskytovaly základní záruku podřízenosti sil a těl. Skutečné, tělesné disciplíny vytvořily podklad formálních a právních svobod. Společenská smlouva mohla být docela dobře považována za ideální základ práva a politické moci; panoptismus ustavil technickou, univerzálně rozšířenou proceduru donucování. Nepřestával pracovat v hloubi juristických struktur společnosti, aby umožnil efektivní fungování mechanismů moci v opozici k formálním rámcům, za něž se vydával. „Osvícenství“, které objevilo svobody, také vynalezlo disciplíny.

Zdánlivě netvoří disciplíny nic víc než „podprávo“. Zdá se, že rozšiřují obecné formy definované právem až na infinitezimální úroveň singulárních existencí; či spíš vypadají jako metody výcviku, které umožňují jedincům, aby se integrovali v rámci těchto obecných požadavků. Pokračují jakoby ve stejném typu práva ve změněném měřítku, a tedy ve zmírněné a nepochybně shovívavější formě. V disciplínách je ale třeba vidět spíš jisté protiprávo. Mají přesnou úlohu zavádět nepřekonatelné nesouměrnosti a vylučovat reciprocity. Zprvč proto, že disciplína tvoří mezi lidmi „soukromé“ spojení, jež je vztahem omezení zcela odlišných od těch, která jsou obligatorní ze společenské smlouvy; přijetí disciplíny může být odsouhlaseno cestou smlouvy; způsob, jímž je disciplína ukládána, mechanismy, které nechává působit, podřízení jedněch vzhledem k druhým, jež není reverzibilní, „přebytek moci“, který je vždy fixován na téže straně, nerovnost pozic rozdílných „partnerů“ ve vztahu k obecnému nařízení, to vše staví proti sobě svazek disciplinární a svazek smluvní a umožňuje smluvní svazek systematicky falšovat od chvíle, kdy je jeho obsahem mechanismus disciplíny. Je například známo, kolik skutečných procedur ovlivňuje právní fikci pracovní smlouvy: disciplína dílny je rozhodně nemálo významná. Navíc, zatímco právní systémy kvalifikují subjekty práva podle univerzálních norem, disciplíny charakterizují, klasifikují, specializují; rozmisťují je podél určité škály, rozdělují je podle normy, hierarchizují jedince navzájem vůči sobě a nakonec je i diskvalifikují a znehodnocují. V každém případě v prostoru a v čase, v němž vykonávají svůj dohled a rozehrávají nesouměrnosti své moci, provádějí sice nikdy totální, nicméně nikdy zcela vyloučené pozastavení práva. Disciplína regulární a institucionalizovaná tak, jak jen může být, je ve svém mechanismu „protiprávem“. A ačkoli se zdá, že univerzální dodržování zákona v moderní společnosti fixuje meze výkonu moci, její všeobecně rozšířený pa-

noptismus v ní, na rubu práva, dovoluje fungovat rozlehle a současně miniaturní mašinerii, jež podporuje, posiluje, rozmnožuje nerovnováhu moci a činí marnými hranice, které okolo ní byly vyznačeny. Nepatrné disciplíny, každodenní panoptismy mohou docela dobře existovat pod rovinou výskytu velkých aparátů a politických bojů. V genealogii moderní společnosti byly spolu s třídní nadvládou, jež vede napříč disciplínami, politickou protiváhou právnických norem, podle nichž se rozdělovala moc. Odtud zajisté význam, který byl tak dlouho přiznáván malým procedurám disciplíny, jejím zdánlivě nepatrným úskokům, které vynalezla, nebo dokonce oněm „vědomostem“, které jí dodávají přijatelné vzezření; odtud strach z jejich ztráty, nepodaří-li se pro ně nalézt náhradu; odtud tvrzení, že leží v samotných základech společnosti a její rovnováhy, zatímco jsou řadou mechanismů pro ustavení konečné a všudypřítomné nerovnováhy ve vztazích moci; odtud neústupnost, s níž disciplíny platí za skromnou, avšak konkrétní formu veškeré morálky, třebaže jsou svazkem fyzicko-politických technik.

Abychom se vrátili k problému legálních trestů: vězení v doprovodu celé nápravné technologie má být znovu přesunuto, a to v momentě, kdy dochází k proměně kodifikované moci trestat v disciplinární moc dohlížet; v momentě, kdy jsou univerzální tresty zákona aplikovány selektivně vůči určitým a vždy tímž jedincům; v momentě, kdy se překvalifikování právního subjektu skrze trest stává užitečným výcvikem zločince; v momentě, kdy se právo převrací a přechází ve svůj vnějšek a kdy se protiprávo stává efektivním a institucionalizovaným obsahem juristických forem. To, co zevšeobecňuje moc trestat, není tedy univerzální vědomí zákona v každém z právních subjektů, nýbrž pravidelný prostor, nekonečně těsné předivo panoptických procedur.

3. Bereme-li je jednu po druhé, má většina z těchto procedur za sebou dlouhou historii. Avšak novinkou v 18. století je

to, že skládající se dohromady a zevšeobecňující se dosahují úrovně, od které se formování vědění a zvyšování moci pravidelně zesiluje v kruhovém procesu. Disciplíny tak uvolňují „technologický“ práh. Nejprve nemocnice, později škola, ještě později dílna nejsou jednoduše „uspořádávány“ disciplínami; staly se díky nim takovými aparáty, že každý mechanismus objektivace zde může sloužit jako nástroj podrobení a každý přírůstek moci zde podněcuje shromažďování všech možných poznatků; díky tomuto spojení, které je vlastní technologickým systémům, se mohly v disciplinárním živelu formovat klinická medicína, psychiatrie, dětská psychologie, psychopedagogika, racionalizace práce. Byl tu tedy dvojitý proces: epistemologická deblokace plynoucí z třibení vztahů moci; znásobení účinků moci díky formulování a akumulaci nových poznatků.

Rozšíření disciplinárních metod je vepsáno do rozsáhlého historického procesu: téměř v téže době dochází i k rozvíjení zcela jiných technologií – zemědělských, průmyslových, ekonomických. Je však nutno uznat, že vedle důlního průmyslu, rodícího se odvětví chemie, národohospodářských metod, vedle vysokých pecí či parního stroje byl panoptikon jen málo oslavován. Sám o sobě nebyl považován za nic víc než za malou výstřední utopii, za zlomyslný sen – tak trochu jako kdyby byl Bentham Fourierem policejní společnosti a jeho Phalanstère by mělo formu Panoptikonu. A přesto zde máme abstraktní formulaci jedné zcela reálné technologie: technologie individuí. Byl tu dostatek důvodů pro to, aby se jí dostalo jen málo chvály; tím nejzjevnějším bylo, že diskurzy, které podnítila, zřídka dosáhly, kromě akademických klasifikací, statusu vědy; avšak mnohem reálnějším důvodem je nepochybně to, že moc, kterou uvádějí v činnost a které umožňují narůstat, je přímou a fyzickou mocí, již vykonávají jedni lidé nad druhými. Pro neslavný příchod je jí obtížné přiznat původ. Bylo by však nespravedlivé srovná-

vat disciplinární procedury s vynálezy jako parní stroj nebo Amicchioho mikroskop. Znamenají mnohem méně; a přesto jistým způsobem znamenají mnohem více. Pokud bychom chtěli hledat historický ekvivalent či alespoň bod porovnání, byla by to spíše „inkviziční“ technika.

18. století vynalezlo disciplinární techniky a techniky zkoušky spíše tak, jako vynalezl středověk soudní vyšetřování. Ovšem zcela jinými postupy. Procedura vyšetřování, stará fiskální a administrativní technika, se rozvinula převážně s reorganizací církve a s rozvojem knížectví v 12. a 13. století. Tehdy pronikla, jak známo, ve značném rozsahu do judikatury církevních tribunálů a později do laických soudů. Vyšetřování jako autoritativní hledání zjištěné nebo stvrzené pravdy se tak stavělo proti starým procedurám přísahy, ordálie, soudního duelu, soudu božího nebo také vzájemného vyrovnání mezi jednotlivci. Vyšetřování bylo suverénní mocí, která si přisvojovala právo stanovit pravdu prostřednictvím jistého počtu k tomu určených technik. Neboť ačkoli od této chvíle tvořilo vyšetřování součást západní justice (a je tomu tak dodnes), nesmíme zapomínat ani na jeho politický původ, jeho spjatost se vznikem států a suverénních monarchií, ani na jeho pozdější odchýlení a jeho roli ve formování vědění. Vyšetřování bylo nepochybně elementární, nicméně základní součástí konstituování empirických věd; bylo právně-politickou maticí experimentálního poznání, které, jak je všeobecně známo, bylo velice rychle odblokováno na konci středověku. Je pravděpodobné, že matematika se zrodila v Řecku z měřících technik; přírodní vědy se v každém případě zrodily na konci středověku částečně z praktik vyšetřování. Velkolepé empirické poznání, jež pokrylo věci světa a převedlo je do uspořádání nekonečného diskurzu, který zjišťuje, popisuje a stanovuje „fakta“ (a to v době, kdy západní svět začal s ekonomickým a politickým dobýváním téhož světa), má bezpochyby svůj pracovní vzor v inkvizici – v tom ohromném ob-

jevu, že naše nedávná mírnost byla skryta ve stínu naší paměti. Tedy čím bylo toto právně-politické, úřední a kriminální, církevní i laické vyšetřování pro přírodní vědy, tím byla disciplinární analýza pro vědy o člověku. Tyto vědy o člověku, jimiž je naše „humanita“ okouzlena již více než století, mají svou technologickou matici v zlovolné a malicherné svědomitosti disciplín a jejich zkoumáních. Pro psychologii, psychiatrii, pedagogiku, kriminologii a pro mnoho jiných podivných věd znamenají tato zkoumání patrně totéž co ohromující moc vyšetřování pro chladné poznání živočichů, rostlinstva a země. Jiná moc, jiné vědění. Na prahu klasické doby se Bacon, muž zákona a státník, pokusil vypracovat pro empirické vědy metodu vyšetřování. Který Velký Dozorce vypracuje pro vědy o člověku metodu zkoušky? Ledaže by právě taková věc nebyla možná. Neboť je-li pravda, že se vyšetřování, když se stalo technikou empirických věd, odpoutalo od inkviziční procedury, v níž mělo své historické kořeny, pokud jde o zkoušku, ta zůstala v těsné blízkosti disciplinární moci, jež ji formovala. Je vždy a stále niternou součástí disciplín. Samozřejmě se zdá, že jakmile se integrovala do věd jako psychiatrie či psychologie, podstoupila spekulativní očistu. A opravdu, můžeme ji tu spatřit ve formě testů, pohovorů, dotazníků, konzultací, zdánlivě očištěnou od mechanismů disciplíny: školní psychologie je pověřena korigovat přehnanou přisnost školy, tak jako návštěva lékaře či psychiatra má za úkol napravit důsledky pracovní disciplíny. Nesmíme se však nechat oklamat; tyto techniky pouze odkazují jedince od jedné disciplinární instance k jiné a reprodukují v koncentrovaném či formalizovaném tvaru schéma moc – vědění, které je vlastní každé disciplíně.²⁹⁾ Veliké vyšetřování, které zavadlo podnět přírodním vědám, se od-

29) Na toto téma viz M. Tort, *Q.I.*, 1974.

poutalo od svého politicko-právního modelu; zkouška je naopak vždy zahrnuta v disciplinární technologii.

Procedura vyšetřování se ve středověku prosazovala ve staré obžalovací justici postupně, ale procesem směřujícím odshora dolů; disciplinární technika napadla trestní justici, jež je ještě ve svém principu inkviziční, zákeřně a jakoby zdola. Všechna velká hnutí, usilující o odchýlení, která charakterizují moderní trestání – problematizace zločince mimo rámec jeho zločinu, péče o trestání, jež je nápravou, terapeutikou, normalizací, rozložení aktu souzení mezi rozmanité instance, u nichž se předpokládá, že budou poměřovat, hodnotit, diagnostikovat, léčit, transformovat jedince –, to vše zradilo disciplinární zkoušku při pronikání do právní inkvizice.

To, co se dnes prosazuje v trestní justici jako její moment aplikace, její „užitný“ objekt, nebude již tělo viníka postavené proti tělu krále; nebude to již ani právní subjekt ideální společenské smlouvy; bude to spíš disciplinární jedinec. Krajním bodem trestní justice ve starém režimu před revolucí bylo naprosté rozsekání těla kralovraha: manifestace nejsilnější moci na těle toho nejhoršího zločince, jehož úplná destrukce nechala zazářit zločin v jeho pravdě. Ideálním stavem dnešního trestání by byla neomezená disciplína; vyslýchání bez konce, vyšetřování, které by přerůstalo bez omezení v pečlivé a stále analytičtější pozorování, souzení, jež by bylo současně utvářením nikdy neuzavřeného spisu, propočtená mírnost trestu, která by byla propletená s úpornou zvědavostí zkoušky, procedura, jež by byla současně neustálým měřítkem odchylky ve vztahu k nepřístupné normě a asymptotickým pohybem, který by jejich sblížení odsouval do nekonečna. Veřejná poprava završila logicky proceduru ovládanou inkvizicí. Uvalení „pozorování“ je přirozeným prodloužením justice napadené disciplinárními metodami a procedurami zkoušky. Co je překvapujícího na tom, že celulární vězení, s jeho chronologií skandálů, s jeho nucenou

prací, s jeho stupni dohledu a registrace, s jeho odborníky na normalitu, kteří přebírají štafetu soudce a ještě znásobují jeho funkce – že se toto vězení stalo nástrojem moderního trestání? Je snad překvapující, že se vězení podobá továrnám, školám, kasárnám, nemocnicím, když se všechny podobají vězení?